

XOCALI SOYQIRIMI XARİCİ ÖLKƏLƏRİN MƏTBUATINDA

Vəfahı ENSEROV / Anar QAFFAROV

HOCALI KATLIAMI
UNUTULMAMALI

ТРАГЕДИИ В ХОДЖАЛЫ.
ГОРОДА ВОЕННЫМ УСПЕХИ.
Республика СНГ
объявляет Штат

Boston Globe
TUESDAY, MARCH 8, 1992
Armenians killed
1,000, Azeris charged

The Guardian
IRA threat
to step up
bombings
Power
leaf
ark
Car sales boost
and billery on
Budget agenda

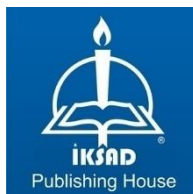
The New York Times
Refugees and fresh
Azeris
down in the
in the fo

Armenian officials...
KARU, Azerbaijan...
American officials...
From Helen Womack
in Agdam, Azerbaijan
US is said
to null cuts
in Israel aid
Washington...
old of need
housing

XOCALI SOYQIRIMI
XARİCİ ÖLKƏLƏRİN MƏTBUATINDA

Vefalı ENSEROV / Anar QAFFAROV

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2021©

ISBN: 978-625-7687-93-5
Cover Design: İbrahim KAYA
January / 2021
Ankara / Turkey
Size = 16x24 cm

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
GİRİŞ	7
1. ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİNƏ TARİXİ	
BAXIŞ	10
1.1. Sovet Dövründən Öncəki Tarix	10
1.2. Sovet Dövrü.....	17
1.3. Müstəqillik Dövrü.....	19
2. XOCALI SOYQIRIMI	24
2.1. Soyqırım Anlayışı.....	24
2.2. Xocalı Soyqırımına Aparan Yol.....	27
2.3. Xocalıda Qətləmə Günü.....	31
2.4. Beynəlxalq Cinayət Faktı	33
3. XOCALI SOYQIRIMI XARİCİ MƏTBUATDA	41
3.1. Xocalı Soyqırımına Beynəlxalq Reaksiya.....	41
3.2. Jurnalistlərin Gözü ilə Xocalı Soyqırımı.....	51
3.3. Xocalı Soyqırımı Rusiya Mətbuatında	63
3.4. Xocalı Soyqırımı Türkiyə Mətbuatında.....	71
3.5. Xocalı Soyqırımı Digər Ölkələrin Mətbuatında	79
NƏTİCƏ	92
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	97

*Xocalı soyqırımı şəhidlərinin
əziz xatirəsinə ithaf olunur*

ÖN SÖZ

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni silahlı qüvəlləri tərəfindən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Xocalı şəhərində dinc əhaliyə qarşı törədilən qətləmə beynəlxalq hüquqa əsasən soyqırımdır. 20-ci əsrin sonlarına doğru dünyanın gözü önündə yaşanan və xarakter baxımından beynəlxalq cinayət sayılan bu soyqırım insanlığa vurulan qara ləkə kimi tarixin yaddaşına həkk olundu.

Hər şey “böyük Ermənistan” xülyasını həyata keçirmək üçün erməni siyasətinin haqsız və növbəti torpaq tələbləri ilə başladı. Belə ki, iki ölkə arasında yaşanan birinci Qarabağ müharibəsi əzəli Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağ da daxil 20% Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı ilə nəticələndi. Bununla yanaşı istər müharibə vaxdı istərsə də sonrakı illərdə Qarabağda baş verən hadisələr nöqtəyi nəzərindən informasiya mübarizəsi də davam etdi. Xocalı soyqırımını da illərlə bu informasiya mübarizəsinin mərkəzində yer aldı.

Məhz bu tədqiqatın əsas məqsədi də xarici ölkələrin mətbuatında Xocalı soyqırımına nə dərəcədə yer verildiyini ortaya qoymağa çalışmaqdır. Bu baxımdan istər qardaş ölkə Türkiyənin istərsə də Rusiya və digər qərb ölkələrinin mətbuatında Xocalı qətləmə ilə bağlı çıxan müxtəlif xəbər və yazılar araşdırılmışdır. Bəzi qərəzli yanaşmaların xaricində Xocalı qətləməsində baş verənlərlə bağlı xarici mətbuatda çıxan xəbər və yazıların say baxımından çoxluq təşkil

etməsə də hadisənin obyektiv formada dünyaya çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynadığı vurğulanmalıdır.

Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra da öz mənfur əməllərini durmadan davam etdirən Ermənistan xüsusilə 2020-ci ildə təcavüzkar həmlələri ilə iki ölkə arasındakı gərginliyi daha da artırdı. Ardından 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayıb 8 noyabr 2020-ci ildə başa çatan 44 günlük 2-ci Qarabağ müharibəsi Şuşa zəfəri ilə nəticələndi. Nəhayət Azərbaycan haqlı davasında qalib, işğalçı Ermənistan isə məğlub oldu. Odur ki, Ermənistan bundan sonrakı mərhələdə 30 il ərzində Azərbaycan xalqına qarşı işlədiyi bütün cinayət əməllərinə görə beynəlxalq hüquq qarşısında cavab verməlidir. Xüsusən də beynəlxalq cinayət kimi qəbul olunan 20-ci əsrin ən qanlı faciəsi Xocalı soyqırımını törədən tərəf olaraq cavab verməlidir. Çünki aradan 28 il keçməsinə baxmayaraq Xocalı qətlamını törədənlər hələ də qanun qarşısında cəzalandırılmayıblar.

Xocalı soyqırımını kimi faciələrin bir daha yaşanmaması ümidi ilə !

Dr. Ögr. Üyesi Vefalı ENSEROV / Anar QAFFAROV

GİRİŞ

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-sına keçən gecə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Xocalı şəhərində dinc əhalinin qətl edilməsi insanlığa qarşı törədilmiş soyqırımlardan biridir. Bu qətləmədə ilkin məlumata görə 613 nəfər vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 487 nəfər yaralanmış, 1275 nəfər isə əsir götürülmüşdür. Sadalanan faktlar və beynəlxalq hüquq “Xocalı cinayəti”nə soyqırımı kimi qiymət verilməsinə çağırırsa da bu hadisə haqqında dünya istənilən dərəcədə məlumatlı deyil. Hələ də dünya ictimaiyyəti həqiqətləri gizlədən dezinformasiya, yanlış məlumatlarla təmin edildiyindən hadisəyə münasibət obyektiv deyil. Əhalisinin sayına, ərazisinə, iqtisadiyyatına və digər sahələrin inkişafına görə Azərbaycandan geridə qalan Ermənistan Xocalıda törətdiyi qanlı cinayət əməllərini danmağa cəhd edərək və tarixi faktları saxtalaşdıraraq 1915 hadisələrini sözdə “erməni soyqırımı” kimi dünya ictimaiyyətinə tanıتماğa çalışır. Müasir dövəndə Ermənistanla Azərbaycan arasında mövqe döyüşləri ilə yanaşı informasiya savaşının getdiyini görürük. Azərbaycan artıq inkişaf edən güclü bir dövlətdir. İqtisadi inkişafı yanaşı, ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin, hər bir fərdin, onun vətənə olan sevgi və münasibətində müsbət irəliləyişlər göz qabağındadır. Ancaq 70 illik Sovet Rusiyasının ermənilərə xüsusi qayğı göstərməsi, azərbaycanlılara qarşı qərəzli münasibət, mənfi hadisələrin baş verməsinə gətirib çıxarmışdı.

Hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq müstəqilliyi dövründə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımlardan biri olan 1918-ci il mart hadisələri Azərbaycan tarixinin qanlı səhifələrindəndir. Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 1918-ci il iyun ayının 15-də faciənin tədqiq edilməsi məqsədilə xüsusi komissiya yaradır. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası öncə ermənilərin Şamaxıda, İrəvan quberniyası ərazisindəki törətdikləri vəhşilikləri araşdırmış, hadisələrin beynəlxalq aləmə çatdırılması məqsədi ilə Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində xüsusi qurum təsis edilmişdi. 1919-1920-ci illərdə martın 31-i Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummillə matəm günü kimi qeyd edilmişdi. 1920-ci ildə Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğal edilərək Sovet hakimiyyətinin tərkibinə qatılmasından və müstəqilliyin itirilməsindən sonra bu araşdırmalara son qoyulmuşdur. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini qazanandan sonra tarix təkrarlanır və Azərbaycan xalqı ermənilər tərəfindən növbəti soyqırma - Xocalı soyqırımına məruz qalır.

Tarix səhnəsində yaşanan Xocalı qətləmi kimi hadisələr qədər o hadisələrlə bağlı informasiyanın ötürülməsi və bu sayədə ictimai rəyin formalaşması da əhəmiyyət kəsb edir. Əbəs yerə deyil ki, informasiya dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında mühüm rol oynaması ilə yanaşı xarici ölkələrin o dövlətə olan münasibətinin də bir növ güzgüsüdür. Ölkələrin bir birinə müsbət və ya mənfi münasibəti haqqında müəyyən ölçüdə məlumat əldə etmək üçün o ölkələrin mətbuatında digər ölkələrlə bağlı çıxan yazılara diqqət yetirmək

kifayətdir. Ölkəyə zərər gətirən ən kiçik hadisə belə bəzən dünya mətbuatının ən ön səhifələrində özünə yer tapır. Bu minvalla ölkənin təhlükəsizliyi, sabitliyi və həqiqi imicinin formalaşdırılması üçün dünya mətbuatının izlənilməsi mühüm məsələlərdən biridir.

Xarici ölkələrin mətbuatında Azərbaycan haqqında gedən yazıları təhlil etməklə onun dünya ictimaiyyəti tərəfindən necə tanınmasının və ya dünya ictimaiyyətinə necə tanındılmasının şahidi olarıq. Azərbaycan tarixində baş vermiş ən mühüm hadisələrdən biri olan Xocalı qətləmi da hadisə günündən sonra ölkə daxili və ölkə xaricində müxtəlif mətbuat orqanları tərəfindən işıqlandırılmışdır. Xarici ölkələrin mətbuatına baxıldıqda Xocalı qətləmi ilə bağlı xəbərlərin və müxtəlif mətbu yazıların yetərli dərəcə olmadığı anlaşılmaqdadır.

Bu tədqiqatın əsas obyektini xarici ölkələrin mətbuatı, daha dəqiq həmin mətbuatlarda Xocalı qətləmi barədə dərc edilən müxtəlif xəbər və yazılardır. Bu yazılar dünya mətbuatında Xocalı soyqırımına olan münasibəti təhlil etməyə imkan verir. Təbii ki, Xocalı soyqırımı barədə yazılan kitablar, digər yazılı materiallar və tarixi faktlar da əsas obyektlərdən biri sayılır. Bu mövzunun işlənilməsində məqsəd Xocalı soyqırımına diqqətin daha da artırılması, bu mənada xarici ölkələrin mətbuatının araşdırılaraq o ölkələrin mövqeyinin ayrı-ayrılıqda təhlili və nəticələrin təqdimatıdır.

1. ERMƏNİSTAN - AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİNƏ TARİXİ BAXIŞ

1.1. Sovet Dövründən Öncəki Tarix

Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim tarixə malik yerlərindən biridir. Təsadüfi deyil ki, ilk insan məskənləri məhz burada aşkarlanmış, burada müxtəlif tayfalar məskunlaşmışdır. Əlbəttə, ölkənin bütün bölgələri eyni tarixə malik olmamış, bölgədən-bölgəyə, regiondan-regiona fərqlər olmuşdur. Bu fərqlərdən danışarkən ilk növbədə burada ilk insan məskənlərinin yaranma dövrünü göstərmək olar. Belə ki, Azərbaycanın qərb bölgələri - daha dəqiq desək Dağlıq Qarabağ ərazisi qədim tarixə malikdir. Bunun ən bariz sübutu “Azıxantrop”dur. Hərfi tərcüməsi “Azıx adamı” olan bu tapıntı yuxarıda qeyd etdiklərimizin əyani isbatıdır. Azıx mağarasında tapılmış qədim insana məxsus çənə sümüyünün 350-400 min il yaşlı olduğu güman edilir.

Tarixçilər Azərbaycan ərazisində meydana gələn ilk dövlətlərdən biri kimi Urartunu göstərir. Bu dövlətin yaranması Manna ilə eyni dövrə təsadüf edir. Təbii ki, bu qonşuluq heç də həmişə dinc xarakterli olmur, əksər hallarda toqquşan maraqlar sonda müharibələrə gətirib çıxarırdı. Tərəflər arasında mübarizə müəyyən ərazi itkiləri ilə nəticələnirdi ki, bunlar da müxtəlif mənbələrdə fərqli adlarla qeyd edilir. Urartu mənbələrində bu ərazilər Urtex şəklində təqdim edilir. Urtex indiki Qarabağ bölgəsinə təsadüf edir. Erməni müəlliflər Arsax sözünün kökünün məhz Urtexə gedib çıxdığını iddia edirlər. Lakin, əksər elmi çevrələrdə bu iddia qəbul olunmur və əsassız hesab edilir.

Belə ki, tarixi mənbələrdə bu ərazilərdə həmin vaxtlarda ermənilərin məskunlaşması ilə bağlı ən kiçik bir fakta belə rast gəlinmir. Midiya və Əhəməni hakimiyyəti dövründə farsların timsalında bu bölgələrə yeni işğalçılar gəlir. Onların hakimiyyətləri Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla Cənubi Qafqazı əhatə edirdi. “Tarixi arayışlar” kitabında ermənilər bu dövrü araşdırarkən Qarabağın İrəvan Ermənistanının ərazisində yerləşdiyini iddia edirlər. Lakin, bu iddianın da heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki, bu onların dedikləri kimi olsaydı onda Midiya satrapı Atropat Kür və Tərtər arasında yerləşən sakaşənləri idarə edə bilməzdi.

Fars hakimiyyətindən sonra Azərbaycanda yeni dövlətlər meydana gəldi. Bunlar Atropatena və Albaniya dövlətləri idilər. Daha qədim olan Atropatena cənubda, Albaniya isə indiki Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla şimalda yaranmışdı. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı “Albaniya tarixi” kitabında qeyd edir: “Arrana qədim Alban düzü və dağlıq ərazisi miras qaldı”. Müəllif bundan başqa həmin dövrdə Uti, Çavden, Qarqar tayfaların da bu ərazidə məskunlaşdığını bildirir. Qeyd edilənlərdən Uti, Çavden və Qarqar tayfaları təbii ki, Qarabağ ərazisində daimi məskən salmışdılar. Təsadüfi deyil ki, bu dövrə aid demək olar bütün mənbələr adıçəkilən tayfaların alban köklü olduğunu sübut edir. Buna əsas kimi bu tayfaların Arranın nəslindən olduğunu göstərməsidir. Xristian tayfaları haqqında danışarkən məşhur tarixçi Strabon öz tarix kitabında Qarabağ əyalətinin ən yaxşı süvari dəstələrinə sahib olduğunu qeyd edirdi. Bu da Qarabağ atlarının qədim dövrlərdə də cins atlar kimi şöhrət tapmasını bir daha sübut

edir. Yuxarıda qeyd edilən bütün faktlar həmin dövrdə ermənilərin bu bölgədə olmadığını, onların sonradan buraya gəldiklərini aydın şəkildə göstərir. Ümumi tarix nöqtəyi-nəzərindən belə görünür ki, ermənilərin bu ərazilərə gəlməsi fars hakimiyyətinin zəifləməsindən sonra mümkün olmuşdur. Erməni tarixçilərinin yazdıqlarına görə, indi də iddia etdikləri “Böyük Ermənistan” dövləti eramızdan əvvəl II-I minilliklərdə mövcud olmuşdur. E.ə. 66-cı ildə erməni hökmdarı Böyük Tıqranın məğlubiyyəti erməniləri romalıların vassalına çevirmişdir. Rəsmi sənədlər bu barədə belə yazır: “Erməni çarı Roma xalqının dostu və müttəfiqi elan edilir” (Əliyev, 1989: 24). O dövrün diplomatik dili ilə bu, rəsmi olaraq tabeçilik mənasına gəlirdi. Bu asılılıq eramızın IV əsrinə qədər davam etmişdir. İstər tarixi faktlar, istərsə də bu faktların analizi bizə müəyyən nəticələrə gəlməkdə kömək edir. Buradan məlum olur ki, Albaniya ərazisi həmin dövrdə indiki Ermənistanın ərazi tərkibində ola bilməzdi. Çünki tarixi proseslər sübut edir ki, kiminsə tabeçiliyində olan dövlət digərini öz idarəçiliyi altında saxlaya bilməz. Digər bir sənəddə qeyd edilir ki, eramızın 37-ci ilində Ermənistan ərazisi Roma və Parfiya arasında bölünmüşdür. Maraqlısı budur ki, bu sənəddə hər hansı bir Alban ərazisi qeyd edilməyib. Bu da həmin dövrdə Albaniyanın Ermənistanın tərkibində olmadığını göstərir. Hətta I əsrdə Roma hakimiyyəti Ermənistan vilayətinin idarəçiliyini də Atropata həvalə etmişdi. Bu da qeyd edilməlidir ki, Roma işğalı zamanı Ermənistan tamamilə asılı vəziyyətə düşsə də, Albaniya müstəqilliyini qismən qoruyub saxlaya bilmişdi. Buna sübut kimi həmin dövrə aid alban sikkələrini göstərmək olar. Tarixi sənədlərə nəzər yetirərkən görürük

ki, Roma imperatoru Pompeyin tacqoyma mərasimində Alban çarı iştirak etmirdi. Bu da həmin dövrdə Albaniyanın Roma hakimiyyəti altında olmadığını göstərir. 387-ci ilə gəldikdə isə Ermənistan ərazisi Roma və Parfiya arasında bölünərək tarix səhnəsindən silinmişdir.

Azərbaycan ərazisi isə müstəqil xanlıqlara parçalandıqdan sonra ermənilər daha çox iki xanlığın - Qarabağ və İrəvan xanlığının ərazisində yaşayırdılar. İndiki Ermənistan ərazisi də məhz bu xanlıqların ərazisində idi. Məlikliklər vaxtaşırı Qarabağ xanlığında çaxnaşmalar yaradırdılar. Təbii ki, bu məlikliklərə Ermənistan dövlətçilik ənənəsi kimi yanaşmaq düzgün olmazdı. Çünki, onlar dövlət kimi birləşə bilmədilər və dövlətə məxsus heç bir atributları yox idi. Üstəlik, Xaçın məlikliyindən başqa digər məlikliklər yerli deyil, gəlmə ermənilər idi. Ruslar xanlıq dövründə Qarabağa hücum edən zaman məlikliklər birmənalı şəkildə onları dəstəkləyirdilər. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın “şimal qapısı” hesab edilən Dərbəndin işğal edilməsində də ermənilərin böyük rolu olmuşdu.

Azərbaycan uğrunda Rusiya və İran tərəfindən aparılan müharibələr 1813-cü ildə Gülistan, 1828-ci il yanvar ayının 28-i isə Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatır. 16 maddədən ibarət olan müqavilənin 15-ci maddəsində erməni məsələsinə də toxunulurdu. Konkret olaraq ermənilərin adı çəkilməsə də onların İran ərazisindən Azərbaycanın bərəkətli torpaqlarına köçürülməsi məsələsi həll edilirdi. Bu müqaviləyə əsasən, əhalisinin 73,4%-ni türklər təşkil edən İrəvan xanlığında erməni vilayəti yaradılır və ermənilər kütləvi surətdə burada yerləşdirilirlər. Onlar burada yerli bəylərin və ağaların

torpaqlarında məskunlaşdırılırdılar.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan- Ermənistan münasibətlərində durğunluq və nisbətən sakitlik dövrü başlayır. Lakin təbii ki, ermənilər həmişə olduğu kimi bu halda da boş dayanmırlar. Onlar yeni şəraitin yaranmasına və əlverişli vəziyyətin formalaşmasına qədər “sakit” durmağı üstün tuturlar. Lakin bu da çox uzun çəkmir. Belə ki, çar Rusiyasının zəifləməsi ermənilərin əl-qolunu açır və bu, onların yenidən təşkilatlanması və gələcək fəaliyyətləri üçün zəmin yaradır. Bu dövrdən başlayaraq bir sıra terrorçu erməni təşkilatlar yaranmağa başlayır. Belə təşkilatlardan biri 1885-ci ildə erməni Partakalyanın Fransada yaratdığı “Armenekon” təşkilatıdır. Lakin bu təşkilatın ömrü uzun olmur. Bundan sonra 1887-ci ildə “Qnçak” (Zəng) partiyası yaradılır. Onun rəhbəri Avetist Nazarbekyan idi. Bu partiyanın proqramında əsas yeri Azərbaycan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq planı tuturdu. “Böyük Ermənistan” ideyasının həyata keçirilməsi uğrunda ən fəal mübarizəni “Daşnaksütyun” partiyası aparmışdır. Bu partiya 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmışdır. Təşkilatın əsas mətbuat orqanı Cenevrədə çap olunan “Droşak” (Bayraq) qəzeti idi (Məmmədova, 2003: 9).

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq “Daşnaksütyun” partiyası öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Bu dövrdən etibarən onların fəaliyyətlərinin mərkəzində Azərbaycan dururdu. 1905-07-ci illərdə Qafqaz ərazisi I Rus burjua-demokratik inqilabı ilə çalxalandı. Belə olan halda dayaqları tamamilə zəifləmiş çarizm öz mövqeyini gücləndirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Bu

tədbirlərdən biri də müxtəlif millətlər arasında nifaq salmaqla diqqəti yayındırmaq idi. Bu işdə çar məmurları Ermənistan- Azərbaycan arasındakı münasibətlərdən istifadə etmək qərarına gəldilər. Çünki onlar tarix boyu ermənilərin məkrli niyyətlərinin şahidi olmuş və bu baxımdan fürsəti qaçıra bilməzdilər. Nəticədə ermənilər gizli yollarla silahlandırıldı və azərbaycanlılara qarşı müharibəyə başladılar. Gürcü müəllif Qaribi özünün “Qızıl kitab”ında yazırdı: “Daşnaksütyun” partiyasının yaranmasına qədər Zaqafqaziyada sülh və dostluq hökm sürürdü. Azərbaycanlılar, ermənilər və gürcülər əsrlərlə bir yerdə yaşamışlar. Hətta bu müddət ərzində heç kim millətlərarası ədavət görməmişdi. Daşnaklar gəldilər və ermənilərdən ibarət müstəqil dövlət yaratmaq istədilər” (Məmmədova, 2003: 9). Beləliklə 1905-1906-cı illərdə erməni - müsəlman qırğını baş verdi. Ermənilərlə azərbaycanlıların ilk toqquşması Bakı şəhərindən başlayaraq sonra Şuşa, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan, Eçmədzin, Cavanşir və Qazax qəzalarına yayıldı. Gəncə qubernatoru 1907-ci il avqustun 9-da Peterburqda məlumat vermişdi: “Zavallı azərbaycanlı kəndləri üzərinə təqribən yüz minlik zinvorlar (əsgərlər) ordusu göndərilmişdir. Türkiyədən olan qaçqınların və ancaq insan öldürməyə adət etmiş yerli başkəsənlərin demək olar ki, hamısı bu orduya qoşulmuşdur” (Məmmədova, 2003: 10). Təbii ki, belə olan halda azərbaycanlılar da əks tədbirlər görməyə məcbur olurdular. Onlar bu məqsədlə könüllülərdən ibarət dəstələr yaradır, qırğının qarşısını almağa çalışırdılar. Belə partiyalardan biri də 1905-ci ildə Gəncədə Əhməd bəy Ağayev tərəfindən yaradılmış “Difai” partiyası idi.

Bu hadisələrdən təqribi 10 il sonra 1917-ci ilin fevral ayında Rusiyada inqilab baş verir və bu, dünya tarixində yeni bir dövrün əsasını qoyur. Bu dövrdə də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları davam edir. 1917-ci ildə Tiflisdə daşnak rəhbərlərinin milli konqresinin çağırılması da bu işə xidmət edirdi. Belə ki, bu konqresdən sonra Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasi vəziyyət gərginləşir. “Böyük Ermənistan” xəritəsini əlində əsas tutan Daşnaksütyun partiyası Azərbaycana qarşı mübarizəni daha da gücləndirir. Bunun nəticəsi olaraq 1918-ci ilin əvvəllərində Bakı, Naxçıvan, Qarabağ, Quba, Şamaxı kimi iri şəhərlərdə kütləvi qırğınlar törədilir. Bu qırğınlar Şuşa və onun ətrafında azərbaycanlıların sıx yaşadığı kəndlərdə daha intensiv olur. Arxivlərdə 1918-ci ildə ermənilərin Xocalıya hücumu və törətdikləri vəhşiliklərlə bağlı onlarla fakt mövcuddur. Bundan başqa elə həmin il erməni general Andranik Zəngəzura hücum edir və yerli əhalini vəhşicəsinə qırır. Bu hücum nəticəsində 115 kənd dağıdılmış, 10.068 adam isə öldürülmüşdü (Məmmədova, 2003: 11). 1918-ci ildə İrəvanda ermənilər tərəfindən 200-dən çox kənd yandırılmışdı. 1918-ci ilin ortalarında Zaqafqaziya Seyminin buraxılması Daşnaksütyun partiyasının Ermənistanın müstəqilliyini elan etməsi ilə nəticələnir. Daşnaklar Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qarabağ və Naxçıvan ərazilərinə iddialarını yenidən gündəmə gətirirlər. Nəticədə Eçmədzin, İrəvan, Sürməli və Şərur qəzaları ermənilər tərəfindən zəbt edilir. 1919-cu ildə Qarabağın erməni assambleyası Azərbaycan Respublikasını rəsmi olaraq tanıyır. Bu sənəd 1919-cu il avqustun 26-da Ermənistan və Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən imzalanır və buna əsasən Dizaq, Vərənd,

Xaçın, Çiləbörd Azərbaycan hakimiyyətini qəbul edir (Mamedov və Musayev, 2006: 28). Daha sonra Azərbaycan parlamenti İrəvan başda olmaqla bir sıra ərazilərin Ermənistanı verilməsinə etiraz etmir və nəticədə tarixi Azərbaycan torpaqları ermənilərin idarəçiliyi altına keçir.

1920-ci ilin aprelin 28-də Azərbaycan rusların XI Qızıl Ordusu tərəfindən işğal edilir. Ermənistan da bu taleyi yaşayır. Nəticədə hər iki dövlət SSRİ-nin tərkibinə daxil olur və uzun müddət bir yerdə addımlayır. Bu isə öz növbəsində iki ölkə arasında münasibətlərin yeni bir mərhələsinin başlanması demək idi.

1.2. Sovet Dövrü

1920-ci ildə Azərbaycanda və Ermənistanda Sovet hakimiyyəti yarandığı andan etibarən bir sıra inzibati və siyasi addımlar atıldı. Bu addımların içində Azərbaycan və Ermənistan arasında çoxillik tarixə malik ziddiyyətlərin həlli də var idi. Təbii ki, bu ziddiyyətlərin əsasında Dağlıq Qarabağ (DQ) dururdu. Bunun üçün ilk növbədə bütün Qarabağın təsərrüfat-siyasi həyatına rəhbərlik Vahid Vilayət İnkilab Komitəsinə tapşırıldı. Sonralar da bu məsələ daim diqqət mərkəzində oldu. Bir il ərzində Qarabağ yeni yaranmış dövlətin siyasi dairələrini məşğul edən əsas problemlərdən oldu. Bu sahədə bir sıra işlər görüldü, müəyyən fərman və göstərişlər verildi.

1923-cü ildə Qarabağın əsasən ermənilər məskunlaşan dağlıq hissəsinin Ermənistan SSRİ-yə birləşdirilməsi məsələsi gündəmə gətirildi. Lakin bu ərazilərin Ermənistanla sərhədlərinin olmaması və

Ermənistandan yalnız azərbaycanlıların yaşadıkları rayonlar ilə ayrılması səbəbindən partiya orqanlarının göstərişi verilir. Buna əsasən də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə mərkəzi Xankəndi şəhəri olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılır (red. Öztürk, 2005: 40). Bu bir daha onu göstərirdi ki, adıçəkilən vilayət heç vaxt Ermənistana bitişik olmamışdır və hazırda da bu hal mövcud deyil. Göründüyü kimi Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da ermənilərin ərazi iddiaları nəinki azalmamış, əksinə daha da artmışdır. Ermənilərin SSRİ yüksək eşalonunda yer alan nümayəndələrinin aktivliyi sayəsində bu məsələ daim diqqət mərkəzində olmuş, imkan düşən kimi Azərbaycanın əleyhinə yenidən qaldırılmışdır.

1939-cu ildə II Dünya müharibəsinin başlanması, 1941-ci ildə isə SSRİ-nin bu müharibəyə qoşulması, ermənilərin ərazi iddialarının bir neçə il səngiməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin, əsla unudulmamışdır. Bunu sonrakı hadisələr də təsdiq edir. Belə ki, müharibədən qısa bir müddət sonra 1948-ci ildə ermənilər bu sahədə daha bir nailiyyət qazana bilmişdilər. Bu uğurun kökündə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən deportasiyası dururdu. Çünki 1948-1953-cü illərdə çox sayda azərbaycanlı Ermənistan SSRİ-dən Azərbaycanın quraq bölgələrinə deportasiya edildmişdi və bu işdə birbaşa ermənilərin rolu var idi. Bu “uğur” onları daha da ruhlandırılmış, yeni haqsız iddiaların meydana gəlməsinə imkan yaratmışdı. 1960-cı illərdə anti-Türkiyə kompaniyasının gücləndiyi bir dövrdə yenidən bu məsələ qabardılmışdı. Bunun məntiqi nəticəsi kimi 1965-ci ildə DQ-nin

Ermənistana ilhaq edilməsi barədə 45 min nəfərin imzaladığı petisiya Moskvaya təqdim edilir, bunun əsasında SOV. İKP MK katibliyi Azərbaycan və Ermənistana bu barədə məsələ hazırlamağı tapşırırmışdı. Bu tip cəhdlər 1977-ci il konstitusiyasının qəbulu zamanı da təkrarlanmış lakin, Heydər Əliyevin dövründə məsələnin kritik həddə çatmasına və ermənilərin xeyrinə həll edilməsinə imkan verilməmişdi. Sonralar da buna bir neçə dəfə cəhdlər olunmuş lakin, hər dəfə qarşısı alınmışdı.

Artıq 70 illik Sovet dövləti öz qürub çağlarını yaşayırdı və yeni bir tarixi dövr yetişməkdə idi. Bunu nəzərə alan ermənilər həmişə olduğu kimi bu dəfə də əlverişli vəziyyətin yaranmasını gözləyirdilər.

1.3. Müstəqillik Dövrü

1988-ci il Ermənistan və Azərbaycan münasibətlərinin ən kəskin dövrünün başlanması kimi tarixə düşdü. Artıq SSRİ-nin demək olar ki, dağılmaq üzrə olması, onun əsarəti altında olan xalqların milli-azadlıq hərəkatının başlanması yeni problemlər yaradırdı və təbii ki, keçmişin nəhəng və qüdrətli imperiyası olan SSRİ artıq bunları həll edəsi gücdə deyildi. Nəhəng imperiya ambissiyası bu dəfə də Azərbaycanın əleyhinə işləyirdi. Əsrin əvvəllərində olduğu kimi ruslar yenə erməniləri dəstəkləyir, xalqları üz-üzə qoyurdular. Bunun nəticəsi kimi ermənilər fəallaşır, yeni mübarizəyə başlamağa hazırlaşdılar.

1988-ci ilin fevralın 13-də saat 10-da Xankəndində ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi tələbi ilə ilk mitinqə çıxırlar. Bu faktiki olaraq böyük münaqişənin ilk siqnalı demək idi. Bu dövrdə bölgələrə - xüsusən Qarabağ kimi həssas bir regiona nəzarət o qədər zəifləmişdi ki, Bakıdan gələnəri nəinki komitənin birinci katibləri, hətta təsərrüfat, təşkilat rəhbərləri belə qəbul etmirdilər. Bakıda isə buna göz yumur və görməzdən gəlirdilər. Bu da məntiqi olaraq vilayətin idarə edilməsində ciddi problemlərə gətirib çıxarırdı və burada erməni faktorunun güclənməsinə səbəb olurdu. Təbii ki, belə olan halda Qarabağın idarəçiliyində əsas söz sahibi ermənilər olurdular. Belə ki, erməni nazirlər həm sərəncam verir, həm də onun icrasına birbaşa nəzarət üçün tez-tez Qarabağa səfər edirdilər. Yərvandan (İrəvan) mütəxəssis adı altında yüzlərlə daşnak gətirilir, burada yüksək vəzifələrə təyin edilirdilər. Onlara verilən əsas tapşırıq burada ermənilərin mövqeyini gücləndirmək, daha sonra baş verəcək hadisələrə hazırlaşdırmaq idi.

Vilayətin və ona qonşu olan bölgələrin azərbaycanlı vətəndaşları getdikcə sıxışdırılmağa başlanırdı, polis və güc orqanları tərəfindən saxlanılırdı, erməni hakimlər tərəfindən cəzalandırılırdılar.

Bu dövrdə Qafqazın mədəni beşiyi sayılan Qarabağın həyatında ciddi dəyişikliklər müşahidə olunurdu. Belə ki, artıq burada qatı erməni millətçiləri olan və türklərə-azərbaycanlılara dərin nifrəti ilə fərqlənən bir sıra erməni yazıçı, şair və ziyalılarına yubileylər keçirilir, tez-tez onlarla görüşlər təşkil edilirdi. Nəticədə Zori Balayan, Silva Kaputikyan, Sero Xanzadyan və s. kimi onlarla daşnakların adı tez-tez

mədəni, bədii tədbirlərdə eşidilməyə başlanırdı. Onlardan əksəriyyəti Azərbaycan ərazisi olan Qarabağda Azərbaycana, onun əhalisinə təhqir və nifrət dolu sözlər, ifadələr işlədirdilər. Bu məsələ barədə Azərbaycanın vəziyyətini ağırlaşdıran digər məsələ də SSRİ-də Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi oldu. Belə ki, ermənilərə yaxınlığı ilə seçilən Qorbaçov ermənilərin işini bir az da asanlaşdırdı. Bundan başqa erməni Arkadi Manuçaryanın rəhbərlik etdiyi daşnakçı “Krunk” cəmiyyəti Qarabağda açıq-aşkar anti-Azərbaycan fəaliyyətinə başladı. Bundan başqa Ermənistanın paytaxtı olan qədim Azərbaycan şəhəri İrevanda milli problemlərə həsr olunmuş silsilə konfranslar keçirilməyə başlandı ki, bunun da əsasında Qarabağ, onun ələ keçirilməsi məsələləri dururdu. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsinin bariz nümunəsi kimi əhalinin siyahıya alınması adı altında imza toplanaraq Qorbaçova göndərilməsini göstərmək olar. Artıq ermənilər illərdir gözlədikləri tarixi şəraitin yetişdiyini düşünür, açıq mübarizəyə hazır vəziyyətə gətirilirdilər. Onları bu işdə ruhlandıran isə Qorbaçov hakimiyyəti və onun yürütdüyü siyasət idi.

Tezliklə görülmək işlərin, fəaliyyətlərin əhatə olunduğu çoxsahəli proqram hazırlandı. Bu proqrama başlanğıc mərhələdə mitinqlərin, nümayişlərin, ümummilli tətillərin keçirilməsi, azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılması və nəticədə öz ata-baba torpaqlarından qovulması və s. daxil idi. Bu işlər təbii ki, mərkəzin xəbəri olmadan həyata keçirilə bilməzdi və SSRİ rəhbərliyi - o cümlədən Qorbaçovun birbaşa nəzarəti ilə edilirdi. Qorbaçov, çıxışlarının birində demişdi: “Sovet ittifaqı yaradılında tarixi ədalətsizliyə yol verilib. Heç də bütün

xalqların haqları özünə çatmayıb” (Məmmədova, 2003: 13). Təbii ki, bütün bunların məntiqi nəticəsi olmalı idi və bu özünü çox gözlətmədi. Tezliklə Xankəndində miqyasca daha böyük mitinq keçirildi. Mitinqin beşinci günü Krunk cəmiyyətinin sədri Manuçaryan çıxışında Ermənistandan və bütün dünyaya səpələnmiş erməni təşkilatlarından həmrəylik teleqramları aldığını, rəsmi Moskvanın da onları dəstəklədiyini və məqsədə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edəcəklərini rəsmi surətdə bəyan etdi. O, əminliklə bildirirdi ki, tələbləri yerinə yetiriləcək və öz məqsədlərinə nail olacaqlar. Göründüyü kimi Manuçaryanın çıxışında tam arxayınlıq və rahatlıq var. Təbii ki, o belə əminliyi yalnız Moskvadan ala bilərdi.

Üstəlik tezliklə baş verənlər onun “bütün vasitələrdən istifadə edəcəyik” deyəndə nəyi nəzərdə tutduğunu bir daha göstərdi. 1988-ci ilin fevralın 20-də isə Ermənistan və Azərbaycan Ali Soveti qarşısında Dağlıq Qarabağ ərazisinin Ermənistana birləşdirilməsi barədə vəsadət qaldırıldı (Mamedov və Musayev, 2006: 28).

Bu artıq hadisələrin nəzarətdən çıxması və ikitərəfli toqquşmaların başlaması demək idi. Belə ki, fevralın 24-ü Dağlıq Qarabağ ərazisində 16 yaşlı Bəxtiyar Əliyev və Əli Hacıyev qətlə yetirilir. Bundan sonra 28 fevralda Sumqayıt hadisələri baş verir və bu vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Ermənilər beynəlxalq aləmdə bunu azərbaycanlıların zorakılığı və onlara qarşı zülmü kimi təqdim edir. Lakin sonrakı hadisələr və araşdırmalar bunun həqiqət olmadığını üzə çıxardı. Üstəlik Sumqayıt hadisələrinin ermənilər tərəfindən təşkil edildiyi

məlum oldu.

1 dekabr 1989-cu ildə Ermənistan SSRİ-nin ali soveti Dağlıq Qarabağın birləşdirilməsi haqda qərar qəbul etdi. Bu faktiki olaraq digər bir dövlətin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş bir addım idi. Tezliklə vəziyyət daha da gərginləşdi. Artıq tez-tez silah səsləri eşidilir, öldürülən dinc sakinlərin sayı artırdı. Bu da öz növbəsində azərbaycanlılar arasında narahatlıq yaradır və xaosa gətirib çıxarırdı. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi, hadisələrə müdaxilə etməməsi bu işin nəticələrini daha da ağırlaşdırırdı. Artıq ermənilər mitinqlərlə, bəyanatlarla kifayətlənmək istəmir və silahlı mübarizəyə başlayırdılar. Bunun məntiqi sonluğu kimi tezliklə Qarabağda müharibə başladı və bu Qarabağın işğalı ilə nəticələndi. Dağlıq Qarabağın rayonları bir-birinin ardınca xarici tərəfdaşlarının da köməyi ilə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edildi. Bu müharibənin (birinci Qarabağ müharibəsinin) ən qanlı və dəhşətli səhifəsi sözsüz ki, Xocalı soyqırımının baş verməsi oldu. Lakin cəbhədəki müharibə vəziyyəti 1994-cü ildə Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyəti nəticəsində dayandırıldı. Belə ki, həmin il tərəflər arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

2. XOCALI SOYQIRIMI

2.1. Soyqırım Anlayışı

“Soyqırım - etnik, irqi, dini və ya milli qrupun düşünülmüş və sistematik şəkildə tam və ya qismən məhv edilməsidir.” Soyqırım sözünün bu tərifinə fərqli yanaşmalar da mövcuddur. Əfqan alim Hassan Kakar bir əsərində soyqırım sözünün beynəlxalq tərifinin məhdudluğunu vurğulayaraq bu tərifə siyasi qrupun da əlavə edilməli olduğunu bildirir. Bəzi tənqidçilər isə bu tərifdə siyasi qrupların nəzərə alınmamasında Stalinin təsirli olduğunu düşünürlər. Avstralyalı professor Ben Kiernan isə III Pın müharibəsinin nəticəsində Karfagenin dağıdılmasını tarixdə “ilk soyqırım” örnəyi olaraq göstərir (az.wikipedia.org, 2020).

1944-cü ilə qədər soyqırımı anlayışı hələ formalaşmamışdı. 1944-cü ildə yəhudi mənşəli polşalı hüquqşünas Rafael Lenkin Avropa yəhudilərinin faşistlər tərəfindən kütləvi şəkildə məhv edilməsi siyasətini ifadə edən yeni termindən istifadə etdi. O, yunan dilində genos - “nəsil”, caedo - latın dilində “öldürərəm” sözlərini birləşdirib “genocide” terminini təklif edir (red. İsgəndərov, 2010: 3).

BMT tərəfindən 9 dekabr 1948-ci ildə “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” qəbul edilən konvensiyaya görə (m. 2) soyqırım hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupun qismən və ya bütövlükdə məhv edilməsi məqsədilə törədilən aşağıdakı hərəkətlərdən biridir (red. İsgəndərov, 2010: 4):

- a) Bu cür qrup üzvlərinin öldürülməsi;
- b) Bu cür qrup üzvlərinə ağır bədən xəsarətlərinin və yaxud əqli qabiliyyətlərinə ciddi zərər yetirilməsi;
- c) Qəsdən hər hansı bir qrupun tam və ya qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraiti yaradılması;
- d) Bu cür qrup daxilində doğumun qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- e) Bir insan qrupuna mənsub olan uşaqların zorla başqa qrupa verilməsi.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinə görə aşağıdakı əməllər isə cəzalandırılındır:

- a) soyqırım;
- b) soyqırım törətməyə yönəlmiş gizli sövdələşmə;
- c) soyqırım törətməyə birbaşa və açıq təhrik;
- d) soyqırım törətməyə yönəlmiş qəsd;
- e) soyqırımda iştirak.

Soyqırım cinayəti qavramını müəyyən edən beynəlxalq hüquq bu cinayəti törədənlərin iştirakçı dövlətlər tərəfindən cəzalandırılması üçün təsirli tədbir görmələrini də bu Konvensiyaya görə müəyyənləşdirmişdir.

Alman faşistlərin törətdiyi məlum qətlialmlar, serb qoşunlarının Srebrenitsada bosniyalılara qarşı qətlialmı, Ruandada Tutsi xalqına

qarşı törədilən qətliaamlar, beynəlxalq cinayətlər dünya tərəfindən soyqırım kimi qəbul edilmişdir.

BMT-nin “Soyqırımı cinayətlərinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikası tərəfindən də qəbul edilmiş və bu konvensiyanın maddələrinin icrası üçün Azərbaycan Respublikasının cinayət məəcəlləsinə “Soyqırım” (m.103), “Soyqırımının törədilməsinə təhrik etmə” (m. 104) maddələri daxil edilmişdir (Azərbaycan respublikası cinayət məəcəlləsi: 38).

Xalqı soyqırımı məruz qalan bir ölkə kimi Azərbaycanda soyqırımı ilk siyasi qiymət 26 mart 1998-ci ildə Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanla verilmişdir. Fərmanda deyilir: “...Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə - 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir” (red. İsgəndərov, 2010: 4).

2.2. Xocalı Soyqırımına Aparan Yol

Çar Rusiyası və Sovetlər İttifaqı dönəmindən etibarən ermənilər Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini böyüdərək psixologiyalarına yeritdikləri cəfəng, real əsası olmayan “Böyük Ermənistan” xülyasını həyata keçirməyə çalışdılar. Bu mənfur məqsədlərinə çatmaq üçün onlar hər hansı vicdani və insani hissləri nəzərə almadan bütün üsul və vasitələrdən istifadə etdilər. Bu vasitələr əsasən milli zəmində törədilən qırğın və terrorlardır. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında kütləvi məskunlaşması, 1905-1907-ci illərdə törətdikləri qırğınlar, 1918-ci il soyqırım hadisələri, deportasiya haqda 1947-ci ildə 4083, 1948-ci ildə 754 sayılı qərarlar bu siyasətin həyata keçirilməsinin bir parçası idi. 3 il ərzində həmin ərazidən 100 min azərbaycanlı-türk əhalinin köçürülməsi planlaşdırılmışdı. Bu isə həmin vaxt orada yaşayan azərbaycanlıların 60%-i demək idi. Köçürmə siyasətinin məcburi şəkildə həyata keçirildiyi nəzərə alınsa, bunun zorakılıq və kütləvi qırğınlara gətirib çıxardığı deyilə bilər.

Ermənistan 1988-ci ildən Qarabağ iddiası ilə Azərbaycana qarşı növbəti təcavüzkar siyasətinə başladı. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərindən bəri bir neçə dəfə bu cür təcavüzə, soyqırımına məruz qalsa da növbəti dalğaya hazır deyildi. Həmin il fevralın 21-də Əsgəranda Bəxtiyar Quliyev ilə Əli Hacıyevin ölümü Azərbaycan xalqını sanki yuxudan oyatdı. Amma bu heç nəyi dəyişmədi. Belə ki, iki gəncin ölümü faciələr silsiləsinin ilk halqası oldu. Xocalının işğalına gedən yol Tuğ və Səlakətin kəndlərinin işğalından başladı.

Belə ki, bu kəndlər 1991-ci il oktyabrın 30-da, Xocavənd isə noyabrın 19-da erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. 1992-ci il yanvarın 10-da Axullu kəndi və onun ardından Quşçular və Malibəyli kəndləri fevralın 11-dən 12-nə keçən gecə işğal edildi. Xocalını işğal etmək üçün bu iki kəndin ələ keçirilməsi erməni terrorçuları üçün stratejik əhəmiyyət daşıyırdı və onların əl-qolunu açırdı. Bir neçə gün sonra isə (17 fevralda) Qaradağlı kəndi ermənilər tərəfindən zəbt edildi (Novruzoglu, 2006: 20).

Bu işğallardan daha əvvəl 5 sentyabr 1991-ci ildə mərkəzin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi yaradılmışdır. Kağız üzərində yaradılan orduda quruculuq işləri aparılmamışdır. Respublikada yerləşən SSRİ silahlı qüvvələrinin dördüncü ordu hissələri respublika prezidentinin 9 oktyabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə milliləşdirilərək prezidentin sərəncamına verilsə də, ordu komandanlığı hissələri inventarlaşdırıb respublika tabeliyinə keçirilməsinə imkan verməmişdi (Novruzoglu, 2006: 20). Altı ay ərzində dörd müdafiə nazirinin dəyişməsi ordu quruculuğunun çox pis vəziyyətdə olmasından xəbər verirdi. Belə ki, oktyabr-dekabr aylarında keçirilməli olan həqiqi hərbi çağırış 3 ay gecikdirilmişdi.

1991-ci ildə müdafiə naziri Valeh Bərgadlının əmri ilə Xocalıda özünümüdafiə batalyonu yaradılır. Batalyona orta məktəb müəllimi, ehtiyatda olan leytenant Tofiq Misrayib başçılıq edirdi. Həmin batalyonun şəxsi heyəti 237 nəfər sırayı əsgərdən ibarət idi. 1991-ci ilin noyabrında SSRİ daxili işlər nazirliyinin qoşunları Dağlıq Qarabağı tərk etdikdən sonra Xocalı ilə quru yolla əlaqə tamamilə

kəsilir. Əlaqə ancaq vertolyotla mümkün idi. 28 yanvar 1992-ci ildə vertolyot vurulma hadisəsindən sonra hava əlaqəsi də kəsilir. Qətliam baş verən ərəfədə Xocalıya yalnız bir dənə MİQ 26 nəqliyyat vertolyotu göndərilir və 300-dən çox Xocalı sakini şəhərdən çıxarılır. Sonralar yenidən vertolyotla bağlı müraciət edilsə də MDB hərbi vertolyot eskadrilyasının komandiri Zalotixin bundan imtina edir. Bu bölgədə vəziyyətin ağırlaşması ilə əlaqədar olaraq respublika prezidenti 2 fevral 1992-ci il tarixli fərmanı ilə Xankəndi, Şuşa, Ağdərə, Xocavənd, Ağdam, Xocalı, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Xanlar, Goranboy, Tərtər rayonlarında idarəçiliyi prezident müvəkkili M. S. Məmmədova tapşırır (Novruzov, 2006: 22).

21 yanvar 1992-ci ildə M. S. Məmmədov Qarabağ bölgəsindəki vəziyyətlə əlaqədar prezidentə arayış təqdim edir. Arayışda ermənilərin həm canlı, həm tə texnika baxımından Azərbaycandan güclü olduğu öz əksini tapır və bir sıra təkliflər irəli sürülür. Birinci təklif Qarabağdakı qüvvələrin vahid komandanlıq altında birləşməsi idi. 10 fevral 1992-ci il tarixində Ayaz Mütəllibov vahid komandanlığın yaradılması barədə 2 və 3 nömrəli əmrlər verir. 2 nömrəli əmrdə vahid komandanlıq daxili işlər naziri, Qarabağ bölgəsi üzrə daxili işlər idarəsinin rəisi T. Əliyevə tapşırılır. Şuşa şəhərinin müdafiəsi isə R. Qaziyevə həvalə edilir. T. Əliyev daha sonra üzərində dörd vəzifə saxlanılmaqla müdafiə naziri təyin edilir. 15 fevral 1992-ci ildə F. Hacıyev Qarabağ üzrə vahid komandan T. Əliyevin otağını zəbt edərək komandanlığı öz üzərinə götürdüyünü elan edir. 17 fevral

1992-ci il tarixində silahlı qüvvələrin komandirlərinin keçirdiyi müşavirədə Xocalının mühasirədən çıxarılması üçün Dadaş Rzayev tərəfindən hazırlanmış plan rədd edilir, Fəhmin Hacıyev Xocalının mühasirədən azad edilməsini öz üzərinə götürdüyünü bildirir. 21-25 fevral tarixlərində Xocalının azad edilməsi vaxtı bir neçə dəfə dəyişdirilir. 23 fevral 1992-ci il tarixində qrad qurğuları heç bir səbəb göstərilmədən Ağcabədi rayon aeroportundan aparılır. Faciə zamanı onlar Ağdamda yerləşmədiyindən ermənilərə qarşı bu silahlardan istifadə etmək mümkün olmur.

Bir neçə gün sonra isə Xocalı qətləmə törədilir. Bu hadisənin əsas məqamlarından biri də rus 366-cı motoatıcı alayın erməni silahlı qüvəllərinə dəstək çıxmalarıdır. Belə ki, həmin alayın əksər zabit heyəti ermənilərin məqsədlərinə qulluq edirlər. Əldə olunan məlumata görə bu alayın yüksək rütbəli zabidləri ermənilərə müntəzəm olaraq silahlar, hərbi sursatlar satırdılar. Burada hərbi qanunlar ticari qanunların kölgəsində qalmışdı. Belə ki, Azərbaycan məntəqələri istiqamətində atılan hər top atəşinə görə 1300 rubl, BTR-in bir gecəlik icarəsinə 5000 rubl, 6 PDM-dən ibarət hər bir reyde 1.5 milyon, kiçik rütbəli zabidlərin göstərişlərinə 3.4 min rubl verilirdi. 1985-ci ildə Qarabağda yerləşdirilən bu alayın komanda heyətində 50-yə yaxın erməni təmsil olunurdu. “Vesti” proqramında şərhçi Feodorkoskinin hazırladığı buraxılışda iki rus əskəri açıq şəkildə erməni zabidlərin Azərbaycan kəndlərinə atəş açmaq barədə əmr verdiklərini deyirdilər (Aşırılı, 2005: 19).

1992-ci il fevralın 16-da 366-cı alayın tərkibində “Klugin” erməni cəbhəsi, fevralın 17-də isə qadınlardan ibarət “Şuşanik” adlı snayperçi dəstələr təşkil edilmişdi. Göründüyü kimi bu faciənin baş verməsində erməni-rus işbirliyi əsas rol oynamışdı. Bunu rəsmi sənədlər və faktlar da təsdiq edir. Xocalı qətlində iştirak edən polkovnik V. Savelyev “Məxfi arayış”ında etirafını belə qələmə almışdı: “Mən bütün bunları yazmaya bilmərəm. İnsanların, uşaq və qadınların, hamilə gəlinlərin güllədən keçmiş bədənlərini unuda bilmərəm. Qoy azərbaycanlılar məni bağışlasınlar ki, bütün bu qanlı və amansız sonluğu olan hadisələrdə əlimdən heç nə gəlmədi. Təkcə yazdığım arayışı həm Kremlə, həm də SSRİ Müdafiə Nazirliyi Baş Kəşfiyyat İdarəsinin generallarına göndərdim. Oxuyun, dedim. Biz rusların zabit şərəfi görün necə ləkələndi” (Aşırılı, 2005: 15).

Bu sirr deyil ki, Xocalı qətlində erməni terrorçuları ilə birlikdə rus zabit və hərbiçiləri də iştirak etmişdi. Baxmayaraq ki, bir çox zabit haqqında cinayət işi açılmış, lakin indiyə qədər heç biri cəzalandırılmamışdır. Bu isə növbəsində dünya birliyinin məsələlərə hələ də ikili standartlar çərçivəsindən yanaşdığını göstərir.

2.3. Xocalıda Qətlə Götürülən Günü

Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Xocalı şəhərinə Erməni siahı qüvələri tərəfindən 25 fevral 1992-ci ildə gecə saat 23 radələrində planlaşdırılmış şəkildə müxtəlif istiqamətlərdən hücum edildi. Ətraf ələmdən tamamilə təcrid olunmuş, yalnız özünümüdafiə qruplarına ümidi qalmış əhali nizami ordu və erməni

quldurlarına müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi. Hücumda iştirak edən 366-cı alayın 2-ci batalyonuna mayor Ohanyan Seyran Muşeqoviç, 3-cü batalyonuna Yevgeni Nabokixin, 1-ci batalyonuna qərərgah rəisi Çitçyan Valeriy İsayeviç başçılıq etmişdir. Hücum zamanı öncə kazarma və müdafiə postları raket atəsinə tutulur. Rəsmi məlumatlara görə həmin gecə Xocalıda 3000 nəfər əhali var idi. Şəhər 26 fevral səhər saat 5-dək tamamilə işğal edilir və körpə uşaq, qadın və yaşlı insan fərq qoyulmadan vəhşicə qətl edilir. Həmin qətləmə zamanı 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri uşaq, 70 nəfəri qoca olmaqla 613 nəfər azərbaycanlı şəhid olmuş, 487 nəfər yaralanmış və 1275 nəfər girov götürülmüşdür. 150 nəfər itkin düşmüş, 25 uşaq hər iki valideynini itirmiş, 130 uşaq bir valideynini itirmiş, 8 ailə isə tamamilə məhv edilmişdir (Məmmədova, 2003: 15). Faciə zamanı 200 nəfərin ayaqları soyuqdan donmuş, 56 nəfər isə xüsusi qəddarlıq və işgəncə ilə öldürülmüşdür.

Bəzi şahid ifadələri o qətləmə günü ilə bağlı müəyyən məqamlara işıq tutur. Heydərov Camal Əbdülhüseyn oğlu: “Qaraqaya deyilən yerin yaxınlığındakı fermanın 2 kilometrliyində tanınmaz hala salınmış xeyli azərbaycanlı meyiti var idi. Ermənilər qətlə yetirdikləri uşaqların sinəsini yarıb ürəklərini parçalamış, əksər meyidləri isə tikə-tikə doğramışdılar”. Heydərov Şahin Zülfuqar oğlu isə Naxçıvan kəndi yaxınlığında 80-ə yaxın meyit görüb. Meyitlər qorxulu vəziyyətə salınmış, başları kəsilmişdir. Milis mayoru Əlif Hacıyevin yaxın qohumları Səlimov Fəxrəddin və Səlimov Mikayıl da qətlə yetirilənlər arasında olmuşdur. Ermənilər Hümbətov Cəlil Hümbətəli oğlunun

gözü qarşısında həyat yoldaşı Füzuzə, oğlu Muğan, qızı Simuzər və gəlini Südabəni güllələmişlər. Paşayeva Kübra Adil qızı isə Kətik meşəsinə girəndə ermənilərin mühasirəsinə düşmüşdür. Gizləndiyi kolluqdan həyat yoldaşı Paşayev Şura Tapdıq oğlu, oğlu Paşayev Elşad Şura oğlunun güllələnməsinin şahidi olmuşdur.

Xocalı işğal olunan zaman erməni silahlıları Əmirova Xəzəngül Təvəkkül qızının ailəsini bütünlüklə girov götürmüşdür. Ermənilər Xəzəngülün anası Rayanı, 7 yaşlı bacısı Yeganəni və xalası Göycəni güllələyib, atası Əmirov Təvəkkülü isə benzin tökərək yandırmışdılar. Təqribi 150 nəfər adamla 3 gün meşədə qalan Əliyeva Zoya Əli qızının yanında Əhmədova Dünya və onun bacısı Gülxar donaraq ölmüşdür. Mustafayeva Kübra Əliş qızı: “Ermənilər bizi girov götürən kimi yanımdakı altı nəfəri yerindəcə güllələdilər”. Kərimova Səidə Qurban qızı: “12 nəfərlə birlikdə girov götürüldük. Ermənilər qızım Nəzakəti, Tapdığı, Sədəti, İradəni işgəncə ilə öldürdülər”. Nəcəfov Əli Ağami oğlu: “Ermənilər qaçan adamları mühasirəyə alaraq 30-40 nəfəri yerindəcə güllələdilər” (Garabagh.ws).

2.4. Beynəlxalq Cinayət Faktı

Yuxarıda qeyd edilənlər Xocalı hadisəsinin miqyasını və burada törədilən vəhşilikləri bir daha gözlər önünə sərir. Bu təbii ki, adi bir işğal və ya qətl hadisəsi deyildi. Xocalı faciəsi - əsl soyqırım idi. Ermənilərin açıqlamasına görə sakinlər üçün dəhliz açılmışdır. Bu dəhliz Əsgərandan sağda, Qarqar çayı boyunca Ağdam istiqamətində imiş. Lakin bu reallığı əks etdirmir. Çünki Xocalıda qətlə

yetirilənlərin əksəriyyəti məhz bu dəhlizdə öldürülmüşdü. Ermənilər bunu özünümüdafiə instinkti kimi qələmə verirlər. Lakin öldürülənlərin əksəriyyətinin qoca, uşaq və qadınlardan ibarət olması bu iddianı çürüdür. Bundan başqa beynəlxalq qanunlara görə işğal edilməmişdən öncə şəhər əhalisinin oranı tərk etməsi üçün 3 cür xəbərdarlıqdan istifadə edilməlidir. Bunlara ratsiya vasitəsilə xəbərdarlıq, reproduktor vasitəsilə xəbərdarlıq, vertolyotla xəbərdarlıq daxildir. Baxmayaraq ki, ermənilər beynəlxalq təşkilatlarda hər üç xəbərdarlıq formasından istifadə edildiyini bildirmişlər, lakin hadisənin miqyası onların bu dediklərinin əsassız olduğunu göstərir. Xocalıda əsir götürülənlərin əksəriyyəti milis təcridxanasında, Əsgərandakı müvəqqəti təcridxanada və Krasnı selo həbsxanasında saxlanılırdılar. Bundan başqa qətləandan sonra ekspertlər tərəfindən məhkəmə tibbi müayinəsindən keçirilən öldürülmüş, yaralanmış insanlara verilən həkim rəyləri də belə vəhşiliyin ancaq soyqırım şəraitində mümkün ola biləcəyini göstərir.

Bütün bunlar və aşağıdakı faktlar (Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin rəsmi internet sahifəsində) tədqiq edildikdə cinayətin soyqırım olduğu öz təsdiqini tapır:

I. XOCALI SOYQIRIMI BEYNƏLXALQ CİNAYƏT KİMİ

“Soyqırım” anlayışının hüquqi mənası BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 A (III) sayılı qətnamə ilə qəbul etdiyi “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar haqqında” Konvensiya ilə müəyyən edilmişdir və hər hansı milli,

etnik, irqi və ya dini qrupların tam və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə aşağıdakı hərəkətləri bildirir:

- belə bir qrupun üzvlərinin qətlə yetirilməsi;
- belə bir qrupun üzvlərinə ciddi bədən xəsarətləri və əqli pozğunluq yetirilməsi;
- hər hansı belə bir qrup üçün qəsdən onun tam və ya qismən məhvinə hesablanmış həyat şəraitinin yaradılması;
- belə bir qrup arasında uşaq doğumunun qarşısının alınmasına hesablanmış tədbirlər;
- uşaqların zorakılıqla bir insan qrupundan digərinə verilməsi.

Soyqırım cinayəti üçün xüsusi niyyətin olması zəruri element sayılır.

Bu obyektiv cizgi soyqırım cinayətinin digər analogi beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirir. Soyqırım cinayətini təşkil edən əməllərdən hər biri şüurlu və əvvəlcədən düşünülmüş olur. Bu əməllər heç bir halda təsadüf və ya ehtiyatsızlıq nəticəsində törədilə bilməz. Eyni zamanda, belə bir hərəkətin törədilmə niyyətinin vaxtı və onların mümkün nəticələrinin ümumi dərki onların soyqırım kimi tövsif olunması üçün kifayət deyil. Burada hərəkətin mənfəi nəticələri ilə bağlı cinayətkar qərəzin və ya konkret niyyətin xüsusi istiqamətini üzə çıxarmaq tələb olunur. Xilas olmağa can atan Azərbaycan mülki əhalisinin əvvəlcədən xüsusi olaraq hazırlanmış pusqu yerlərindən avtomatlardan, pulemyotlardan və digər silah növlərindən atəşə

tutulması soyqırım niyyətini sübut edir. Bu cinayətin məhz azərbaycanlı milli qrupuna qarşı yönəlmiş olduğu göz önündədir.

Soyqırım cinayətinin təhlili zamanı onun 3 əsas hissəsi üzə çıxarılır:

- məlum, milli, etnik, irqi və ya dini qrupun varlığı;
- belə bir qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyətinin olması (mens rea);
- məlum qrupa münasibətdə soyqırım kimi təfsir olunan hərəkətlərdən hansısa birinin törədilməsi (actus reus).

Deməli, soyqırım aktı mütləq milli, etnik, irqi və ya dini qrupa qarşı yönəlmiş olmalıdır. Digər qrupa qarşı, məsələn siyasi və sosial qrupa qarşı yönəlmiş belə hərəkətlər soyqırım kimi tövsif oluna bilməz.

Soyqırım anlayışı qadağan olunmuş hərəkətin ümumi nəticələri üzrə konkret niyyətin olmasını tələb edir. Soyqırım cinayətinin tövsif olunmuş əlaməti olaraq niyyət özündə bir neçə fərqli tərkib hissələrini birləşdirir:

- niyyət bu və ya digər konkret qrupa mənsub şəxslərin təsadüfi olaraq bir nəfərinin və ya bir neçə nəfərinin məhv edilməsindən ibarət olmamalı, bütövlükdə qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Soyqırım qurbanlarının müəyyən edilməsinin həlledici əlaməti onların fərdiliyi deyil, məhz onların qrupa mənsubluğuudur;

- niyyət qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Soyqırım bütöv bir insan qrupunun mövcudluğa hüququnu tanımaqdan imtina etməkdir. Ayrıca bir insanın qətlə yetirilməsi (soyqırım) ayrıca bir fərdin yaşamağa hüququnu tanımaqdan imtina kimi xarakterizə olunur.

Müvafiq olaraq, actus reus (qadağan edilmiş hərəkət) bir adamla məhdudlaşa bilər, lakin mens rea (niyyət) qrupun mövcudluğuna qarşı yönəlmiş olmalıdır;

- niyyət qrupun məhz tamamilə və ya qismən məhvindən ibarət olmalıdır;

- niyyət məhz milli, etnik, irqi və ya dini qruplardan birinin məhv edilməsindən ibarət olmalıdır.

Soyqırım cinayətinə görə, məsuliyyətin tövsif olunması üçün bütöv qrupun məhv edilməsi kimi son nəticəyə nail olunma tələb edilmir.

Bunun üçün etnik qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən hərəkətlərdən birini törətmək yetərlidir.

Soyqırımın obyektiv tərəfi olan “məhv etmək” anlayışı fiziki və ya bioloji təsir yolu ilə həyatdan məhrum etmək mənasına gəlir.

BMT-nin beynəlxalq məhkəməsi “Barselona Traction” işi üzrə qərarında soyqırım aktının qadağan edilməsi üzrə öhdəliyi erga omnes öhdəlikləri adlandırmışdır.

Beynəlxalq məhkəmə “Soyqırım cinayətlərinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar” Konvensiyasının əsasında duran prinsipləri bütün dövlətlər üçün məcburi xarakterli normalar kimi tanımışdır.

II. XOCALI HADİSƏLƏRİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQ TƏRƏFİNDƏN SOYQIRIM CİNAYƏTİ AKTI KİMİ TANINMASININ HÜQUQİ ƏSASLARI

Aşağıdakı sənədlər Xocalı hadisələrini beynəlxalq hüquq əsasında soyqırım cinayəti aktı kimi tövsif etməyə imkan verir:

1. BMT Baş Assambleyası tərəfindən 260 A (III) sayılı qətnamə ilə qəbul edilmiş 9 dekabr 1948-ci il tarixli “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar” Konvensiyası.
2. Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsi (hərçənd Nizamnamədə soyqırım cinayətinə birbaşa isnad edilməsə də, soyqırımı təşkil edən hərəkətlər onda bəşəriyyətə qarşı cinayətlər və hərbi cinayətlər kimi tövsif olunur).
3. Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Yuqoslaviya üzrə Nizamnaməsi (maddə 4).
4. Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Ruanda üzrə Nizamnaməsi (maddə 1).
5. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin statusu (maddə 6).
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (maddə 103).
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı.

III. XOCALI HADİSƏLƏRİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQ TƏRƏFİNDƏN “SOYQIRIM” HÜQUQİ NORMASININ ALTINA DÜŞƏN CİNAYƏT KİMİ TANINMASININ HÜQUQİ NƏTİCƏLƏRİ

Beynəlxalq hüquq soyqırım cinayəti ilə bağlı bunları müəyyən etmişdir:

1. Soyqırım cinayəti törətmiş şəxslərin cinayət təqibi və cəzalandırılması qaçılmazdır.
2. Cinayət tərkibi təkcə soyqırım aktının törədilməsi deyil, həm də soyqırım törədilməsi məqsədi ilə sui-qəsd, soyqırımın törədilməsinə birbaşa və açıq şəkildə təhrikçilik, soyqırım törədilməsinə qəsd və soyqırımda iştirakdır.
3. Soyqırım törətmiş şəxslərə universal yurisdiksiyanın prinsipləri tətbiq edilməlidir.
4. Soyqırım cinayəti törədilərkən əmrin icrasına istinad etmək məsuliyyətdən azad etmir.
5. Rəhbərlər soyqırım cinayətinin qarşısının alınması üzrə hərəkətləri həyata keçirmədiklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar.
6. Soyqırım cinayətlərinə cinayət məsuliyyətinin tətbiqinə cəlb etmə müddəti tətbiq edilmir.

7. Soyqırım cinayətinə münasibətdə qanunun retroaktiv tətbiqinə yol verilir.

8. Soyqırım cinayəti törətmiş şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmələri üçün tələb edən ölkəyə verilməlidirlər.

Beləliklə, Xocalı şəhərində əhaliyə - ermənilər tərəfindən etnik azərbaycanlılara qarşı törədilmiş hərəkətlər beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğun olaraq soyqırım kimi tövsif olunur və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq bəşəriyyətə qarşı cinayətdir (<http://supremecourt.gov.az>, 2020).

Ancaq Xocalı soyqırımını törədənlər dünya tərəfindən qəbul edilən konvensiyaların tələblərini heçə sayıb kobudcasına pozduqlarına baxmayaraq hələ də cəzalandırılmamışdır.

3. XOCALI SOYQIRIMI XARİCİ MƏTBUATDA

3.1. Xocalı Soyqırımına Beynəlxalq Reaksiya

Xocalı soyqırımı yalnız Azərbaycanın deyil, eyni zamanda bütün bəşəriyyətin tarixində ən qanlı və faciəvi günlərdən biri kimi tarixə keçdi. Təbii ki, bu soyqırıma ilk reaksiyalar da gecikmədi. Bu reaksiyalar müxtəlif forma və məzmunlarda olurdu. Bəzi ölkələr və şəxslər buna dövlət və ya şəxsi maraq çərçivəsindən yanaşır, buna görə də mövqeləri ədalətli olmurdu. Nəzərə alsaq ki, həmin dövrdə Azərbaycanda siyasi hərc-mərclik hökm sürürdü, onda beynəlxalq vəziyyətin ölkəmizin xeyrinə olmadığını düşünmək olar. Ermənistan isə həmin vaxtlar qələbəni qeyd edirdi və on illər boyu xaricdə formalaşmış diaspor təşkilatları, lobbilər vasitəsilə dünyaya baş verənlərə zidd məlumatlar çatdırır, faciə ilə bağlı yanlış məlumatlar verirdi. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, ermənilər bir çox beynəlxalq mətbuat orqanlarında Azərbaycan silahlı qüvvələrinin öz xalqına qarşı qəddarlıq nümayiş etdirdiyini elan edirdilər. Bununla yanaşı məşhur reportyor Çingiz Mustafayevin çəkdiyi kadrları özlərininki kimi təqdim edirdilər. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə cəbhə ilə yanaşı informasiya müharibəsində ermənilər öz haqsız tələblərini müxtəlif üsullarla həyata keçirilməsində mənfur əməllərindən geri qalmayaraq Azərbaycanı qabaqlamağa çalışırdılar. Bunu faciənin baş verdiyi vaxtlarda beynəlxalq birliyin göstəridiyi reaksiyalardan, mətbuat orqanlarının və KİV-lərin yaydığı məlumatlardan da aydın şəkildə görmək olur.

Əlbəttə, yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq Xocalı faciəsinə düzgün qiymət verən, orada baş verənləri olduğu kimi çatdıran təşkilatlar da var idi. Bura bir neçə KİV-i də daxil etmək olar. Bu tip orqanlar verilən məlumatlarla faciənin mahiyyətini, baş verənləri, ermənilərin vəhşiliklərini dünya ictimaiyyətinə düzgün və qərəzsiz şəkildə çatdırırdı. Bu təşkilatların başında “Human Watch Rights” təşkilatı gəlirdi. Təşkilatın “Memorial” hüquq-müdafiə mərkəzinin 1994-cü ildə hazırladığı hesabatı beynəlxalq miqyasda Xocalı faciəsinə verilmiş ilk düzgün tarixi reaksiya da hesab etmək olar. Bu hesabatda qətlə gətirilən günün reallıqlara uyğun şəkildə əks etdirilmişdi. Göründüyü kimi həmin vaxt çox az hallarda qətlə bağlı düzgün və həqiqətləri əks etdirən məlumatlar verilirdi. Uzun müddət beynəlxalq aləmdə daha çox erməni tərəfinin verdiyi məlumatlara əsaslanılırdı. Sonrakı illərdə Xocalı hadisələrinin olduğu kimi dünyaya çatdırılması istiqamətində işlər görüldü. 2000-ci illərdən sonra isə dünya Xocalı haqqında tam və dolğun məlumatlara malik idi. Bunu dünyanın aparıcı dövlətlərinin siyasi xadimlərinin çıxışı, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların hesabatları və s. bir daha sübut edir. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 14 may 2001-ci il 9066 nömrəli bəyannaməsi Xocalı faciəsinə həsr edilmişdir. Bəyannamədə deyilir (red. Heydarov, 2007: 48): “Bu bəyannamə yalnız onu imzalayan dövlətlərə şamil edilir. Genosid 1813-cü ildə Gülistan və 1828-ci ildə Türkmənçayın razılaşmaları ilə Azərbaycan torpaqlarının parçalanmasından başlayan Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi oldu. Ermənilər “daha Böyük Ermənistan”a nail olmaq üçün 1905-1907-də azərilərə qarşı qırğınlar törətdi. 1918-inci ilin martında ermənilər

Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və Azərbaycanın digər regionlarından azərbaycanlıları təmizlədi. Sovet rejiminin köməyi ilə, Ermənistan Zəngəzuru və digər Azərbaycan torpaqlarını 1920-ci ildə zəbt etdi. Kommunist rejimi 1948-1953-cü ildə azərbaycanlıları Ermənistandakı tarixi torpaqlarından deportasiya etdi. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ konfliktini başlayanda yüzlərlə azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından deportasiya edildi. 26 fevral 1992-ci ildə, ermənilər Xocalının bütün əhalisini məhv etdi və şəhəri tamamilə dağıtdı. Dağlıq Qarabağda erməni separatizmi və Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğalı minlərlə insanın ölümü və bir milyondan çox insanın qaçqın olması ilə nəticələnmişdir. Aşağıda imza edən assambleya üzvləri Parlament Assambleyasının bütün üzvlərinə 19-cu əsrin başlanğıcından ermənilər tərəfindən Azərbaycan əhalisinə qarşı törədilən genosidi tanımaq və zəruri addımları atmaq üçün müraciət edir.” İmzalayıblar: İ.Əliyev, Azərbaycan; Akcalı, Türkiyə; Akgönenc, Türkiyə; Əliyev. Q Azərbaycan; Begaj, Albaniya; Cerrahoglu, Türkiyə; Devis, Birləşmiş Krallıq; Dokle, Albaniya; Glesener, Lüksemburq; Gül, Türkiyə; Gilek, Türkiyə; Gürkan, Türkiyə; Hacıyeva, Azərbaycan; Hüseynov R, Azərbaycan; İbrahimov, Azərbaycan; İrtəm Çelik, Türkiyə; Iwinski, Polşa; Kalkan, Türkiyə; Loutfi, Bolqarıstan; Mutman, Türkiyə; Polozhani, “Makedoniyanın əvvəlki Yuqoslav Respublikaları” Saele, Norveç; Sağlam, Türkiyə; Seyidov, Azərbaycan; Şahtaxtinskaya, Azərbaycan; Tanik, Türkiyə; Teylor, Birləşmiş Krallıq; Telek Türkiyə; Vakilov, Azərbaycan; Cons, Birləşmiş Krallıq.

Xocalı faciəsinə ilk reaksiya verən və onu pisləyən qurumlardan biri də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) idi. Təsadüfi deyildir ki, Xocalı faciəsindən bir neçə gün sonra Azərbaycan bu mötəbər təşkilata üzv olmuşdu. Lakin təəssüf ki, o vaxt faciəni BMT-nin tribunasına çıxarmaq mümkün olmamışdı. Buna görə də BMT-nin Xocalı faciəsinə rəsmi münasibəti bir neçə il – daha dəqiq desək 2002-ci ilə qədər gecikmişdi. 2002-ci il aprelin 23-də BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının 58-ci sessiyasında “Dünyanın istənilən hissəsində fundamental insan hüquqlarının pozulması halları” adlı sənəd qəbul olundu. Sənəd Cenevrə İnsan Hüquqlarında Komissiyanın Sədrinə ünvanlanmışdı. Burada deyilirdi: “Ermənistan nümayəndə heyəti tərəfindən yayılan 2 aprel 2002-ci il ECN.42002165, ECN.42002166 və ECN.42002167 sənədlərinə əsasən BMT İH komissiyası bir daha təəssüflə qeyd edir ki, Ermənistan nümayəndə heyəti faktlara əsaslanmayan təhrif edilmiş məlumatlar təqdim etməyə davam edir. Ermənistan nümayəndə heyəti tərəfindən yayılan sənədlərlə əlaqədar olaraq mən bəyan etmək istərdim ki, bu Ermənistan nümayəndə heyətinə xas olan adi, utanmaz təbliğat tipli yalanlardır. Mən bildirmək istəyirəm ki, ölkəmin işğalında Ermənistanın iştirak etməməsi kimi bir mif bu ölkə tərəfindən yalnız bir məqsəd üçün - Azərbaycana qarşı təcavüzə bəraət qazandırmaq məqsədilə istifadə edilir. Bundan başqa Ermənistan nümayəndə heyəti tərəfindən hazırlanan və yayılan sənədlərdə 1989-cu ildə Ermənistan parlamenti tərəfindən beynəlxalq hüquq və normalara zidd olaraq başqa bir dövlətin - Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisini işğal etmək barədə qərardan daha pis nə kimi bir həqiqət ola bilər? BMT-

nin başqa müstəqil üzvləri Ermənistanın başqa bir dövlətin ərazisinə iddiasını rədd etməklə və Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin erməni əhalisinin öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu tanıması və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisində əməliyyatlarda iştirakı nəticəsində çox sayda insanın öldürülməsi və əsir götürülməsi kimi məlum faktları unutmalarına qarşı mübarizə aparmalıdılar. Yaxud biz Ermənistan tərəfindən Azərbaycana və digər dövlətlərə qarşı terror aktlarını unutmalıyıq. Məhz bu baxımdan mən bildirmək istəyirəm ki, Ermənistan terrorizmi dövlət səviyyəsində dəstəkləyir. Müstəqil Ermənistan hakimiyyəti və ideologiyasının Ermənistan üsulu terrorizmlə yaxınlığı haqda çox şey demək olar. Mən bir nümunə deyəcəm: 1990-cı illərin ortalarında Fransa məhkəməsi tərəfindən 1983-cü ildə Paris hava limanında partlayış törətmiş və ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş terrorçu Varuzan Karapetyanı dəstəkləmək üçün keçirilən imzatoqlama kompaniyasını misal göstərə bilərəm (red. Heydarov, 2007: 50). Terroristlər bombanın havada partlayacağını düşünürdülər, lakin xoşbəxtlikdən uçuş təxirə salındı. Altısı fransız olmaqla səkkiz nəfər öldü. Terrorçuların hesablamalarına görə daha çox qurban olmalı idi. Həmin vaxt Ermənistan mediası terrorist üçün vətəndaşlardan 1,227,473 imza toplamışdı. Bundan başqa bir məktəb terrorçunun adını daşıyırdı və “Ermənistan Vatikanı” adlandırılan Eçmədzində onun əl işləri sərgisi açılmışdı. Bu cəhdlər uğurla nəticələndi və 2001-ci ildə Fransa hökuməti onu azad etdi. Varuzhan Karapetyan Ermənistana gəldi və burada milli qəhrəman kimi qarşılandı. “Adam yoxsa problem yoxdu” prinsipi ilə hərəkət edən Ermənistanın nəzərinə çatdırmaq istəyirəm

ki, 1918-ci ildə indi Ermənistan adlandırılan ərazidə yarım milyon azərbaycanlı yaşayırdı. Mən bu insanların taleyi barədə erməni nümayəndələrdən soruşmaq istəyirəm. Mən ümid edirəm ki, Ermənistan nümayəndə heyəti ömürboyu həmin ərazilərdə yaşamış insanların özlərinin həmin əraziləri tərk etdiklərini iddia etməyəcəklər. Bu çoxdandır ki, Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən həyata keçirilən “Adam yoxsa problem yoxdur” siyasətinin nəticəsi deyilmi? “Ermənistan işğalçılarının bizim Ermənistan-Azərbaycan konfliktini adlandırdığımız prosesdə törətdikləri ən qanlı və qəddar cinayət Xocalı şəhərinin əhalisinin kütləvi qətlidir. Təkcə bir gün ərzində fevralın 25-dən 26-na keçən gecə 106 qadın və 83 uşaq olmaqla 613 dinc sakin öldürüldü, 487 vətəndaş müxtəlif növ yaralar aldı (76 uşaq daxil olmaqla) və 1275 adam əsir götürüldü. Baxmayaraq ki, onlardan çoxu öz vətənlərinə qayıda bildi, 150 insanın taleyi hələ də naməlumdur. BMT Baş Assambleyasının 1948-ci il 9 dekabr tarixində qəbul etdiyi “Soyqırımın qarşısının alınması və cəzalandırılması” haqqında konvensiyada öz əksini tapan genosid faktından, o dəhşətli soyqırımı gecəsindən 10 il keçir. Xocalı faciəsi müstəqil beynəlxalq mənbələr tərəfindən qeyd edildi və burada şəhər əhalisinə qarşı Ermənistanın soyqırım törətdiyi təsdiqləndi. Mən ümid edirəm ki, erməni tərəfi istər şahid ifadələri, istərsə də beynəlxalq birlik tərəfindən təsdiqlənmiş bu faktı inkar etməyəcəkdir. Necəsə Ermənistan hələ də saxta fakt və sənədlərlə Xocalı şəhərində dinc əhaliyə qarşı törədilmiş genosidi inkar etməkdə davam edir. “Xocalı faciəsi dünyanın ən böyük ölkələrindən biri olan ABŞ-da və onun aidiyyəti qurumlarında da müzakirəyə çıxarılmışdır. Bunu 17 fevral

2005-ci ildə Nümayəndələr Palatasında konqresmen Den Bertonun çıxışı da təsdiq edir. “İndianalı cənab Berton. İllər boyu bu palatanın bir neçə üzvü Erməni soyqırımını adlandırılan hadisəni qeyd etmək üçün hər il aprel ayında bura yığışırlar. İronik və eyni zamanda da trajikdir ki, onlardan heç biri 20 il öncə baş vermiş Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı azərbaycanlıların etnik məhvi barədə bir dəfə də olsun heç nə deməyiblər.

Xocalı 1992-ci ilin fevralına kimi Azərbaycanda az tanınan kiçik şəhər idi. Bu gün artıq Xocalı yoxdur və Azərbaycan və bölgə xalqları üçün “Xocalı” kəlməsi “ağrı, “kədər” və “qəddarlıq” sinonimidir. 1992-ci il fevralın 26-da ruslar tərəfindən dəstəklənən erməni hərbi birləşmələri Xocalıya daxil olanda şəhər əhalisi üçün həyat sona çatdı. Bu proses zamanı ermənilər amansızcasına 613 nəfəri öldürdülər, bütöv ailələri məhv etdilər, 1275 nəfəri əsir götürdülər, 1000 nəfəri şikəst etdilər. Rus insan haqları qrupu olan Memorial qeyd edirdi ki, “meyidlərin çoxluğu onların sayının təhrif edilməsinə zəmin yaradırdı”. Hadisələrin ilk şahidlərindən olan jurnalist Çingiz Mustafayev deyirdi: “Bəzi uşaqlar qulaqsız tapılıb, yaşlı qadının üzünün sol tərəfindən dərisi kəsilib, kişilər başsızdır”. “Human Watchs Rights” faciəni vaxtında “Konflikt tarixində ən kütləvi qırğın” adlandırdı. Nyu-York Tayms “bədən dolu maşınlar” və “kəsilmiş başlar” haqda yazdı. Günahsız qadınlara, uşaqlara və yaşlılara qarşı bu vəhşi amansızlığı ağlagəlməzdir, ancaq bu amansızlıq Xocalıda başa çatmadı. Xocalı birinci idi. Faktiki olaraq Ermənistan qoşunları tərəfindən müharibə zamanı Xocalıda törədilənlər etnik təmizləmə idi. 1993-cü il noyabrın

29-da Newsweek ABŞ hökumətinin rəsmisindən sitat gətirdi: “Bizim indi gördüyümüz onların fikrincə kəndlərin sistemətik dağıdılmasıdır. Bu vandalizmdir”. Azərbaycan dövləti hələ də ağrı və ümidlə gözləyir ki, beynəlxalq ictimaiyyət bu cinayətə görə Ermənistanı mühakimə edəcəkdir. Bunu mənə demək xoşdur ki, 25 yanvar 2005-ci ildə Avropa Şurası Parlament Assambleyası “Azərbaycan torpaqlarının işğalı və Dağlıq Qarabağın Ermənistan və separatçı qoşunların nəzarətində olduğu barədə qətnamə qəbul etdi. “Həmçinin 1988-1994-cü illər arasında hərbi münaqişə zamanı baş verənlər “geniş etnik təmizləmələr və bir ərazidə mono-etnik bölgə yaratmaq üçün təmizləmələr” kimi qeyd edildi. Dünya bunu bilməli və xatırlamalıdır”.

Xocalı faciəsindən sonra müsəlman ölkələrin birliyi olan İslam Konfransı Təşkilatı da məsələyə öz münasibətini bildirdi. Beləliklə 2012-ci il İndoneziyada keçirilən iclasında “Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistan Respublikasının təcavüzü” adlı ənənəvi olaraq qəbul edilən qətnaməyə İKGF-nin təşəbbüsü ilə xüsusi bir bənd əlavə edilib. Xocalı faciəsinə həsr edilən paraqrafda qeyd edilir: “Konfrans ... üzv-ölkələrin parlamentlərini 2012-ci ildən etibarən (faciənin 20 illiyi) 26 fevral 1992-ci ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən və soyqırım xarakteri daşıyan kütləvi qırğını müvafiq şəkildə tanımağa çağırır və Xocalı qırğını törədənləri məsuliyyətə cəlb etməyi tələb edir” (gun.az/karabakh/27886). İlk dəfə olaraq Xocalı qətləminə soyqırımı aktı səviyyəsində siyasi-hüquqi qiymət verən bu

qətnamənin beynəlxalq müstəvidə xüsusi əhəmiyyəti var.

Sevindirici haldır ki, artıq Xocalı faciəsinə düzgün siyasi qiymət verilir və bu sıra günü-gündən genişlənir. Əlavə olaraq İKGF-nin mədəniyyətlərarası dialoq üzrə baş koordinatoru Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə başlayan “Xocalıya ədalət” beynəlxalq informasiya kampaniyası da bu işdə öz təsirini göstərmişdir. Təbii ki, Xocalı soyqırımının dünya ölkələri tərəfindən tanınmasında Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinin apardığı təbliğat kompaniyaları mühüm rol oynamışdır. Bunun nəticəsidir ki, Amerikanın Massaçusets ştatının nümayəndələr palatası 2010-cu ildə, Texas ştatı isə 2011-ci ildə bu soyqırımı qəbul etmişdir. Bundan başqa Nyu-Cersi və Corciya Ştatı da soyqırımı tanıyan ştatlardandır.

ABŞ ştatları ilə yanaşı Meksika Senatı da Xocalı soyqırımını tanıdı. Pakistan da Xocalı soyqırımını tanımış dövlətlərdəndir. Belə ki, Pakistanda Xocalı Soyqırımı ilə bağlı qətnamə 1 fevral 2012-ci ildə yekdilliklə qəbul etmişdir. Qətnamədə deyilir (mfa.gov.az):

1) Xarici Əlaqələr Komitəsi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalını və 26 fevral 1992-ci il tarixində erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Xocalı şəhərində mülki əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımını pisləyir.

2) Komitə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmış ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bir daha təsdiq edir.

3) Komitə BMT Baş Assambleyasının və Təhlükəsizlik Şurasının erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasına dair qətnamələrinin yerinə yetirilməsini tələb edir, beynəlxalq ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatları Ermənistanı bu qərarları yerinə yetirməyə səsleməyə çağırır. Beynəlxalq ictimaiyyət bu Soyqırım üçün məsuliyyət də müəyyən edə bilər.

4) Komitə Azərbaycan Respublikasının Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini sülh yolu ilə həll etmək istiqamətində səylərini dəstəkləyir.

Xocalı soyqırımını tanıyan ölkələrdən biri də Kolumbiyadır. Belə ki, 2012-ci ilin aprel ayında Kolumbiya senatında qəbul edilən qərarla Xocalıda törədilmiş cinayətlər soyqırım adlandırılmışdır.

Göründüyü kimi, Xocalı soyqırımı dünyanın aparıcı qurum və təşkilatlarında geniş şəkildə müzakirə edilmiş və bununla bağlı müxtəlif səpkili qərarlar verilmişdir. Sevindirici haldır ki, qəbul edilən qətnamə və sənədlərin hamısında Ermənistan Xocalı soyqırımının əsas səbəbkarı kimi təsdiq edilmiş və tarixi Azərbaycan torpaqları üzərində Azərbaycanın hüquqları göstərilmişdir. Ermənistanın 1915-ci il hadisələrini beynəlxalq ictimaiyyətə qondarma soyqırımı kimi sırımaq cəhdlərinə qarşılıq olaraq Azərbaycan və onun müttəfiqləri XX əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Xocalı soyqırımını dünyaya tanımaq istiqamətində mühüm işlər görür. Bunun nəticəsidir ki, bu faciəni soyqırımı kimi tanıyan dövlətlərin və təşkilatların sayı durmadan artır.

Artıq Azərbaycan informasiya müharibəsində nəinki fərqləri aradan qaldırmış, hətta bir çox aspektlərdə Ermənistanı qabaqlamışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, illər keçdikcə Azərbaycanın haqq səsi eşidilməyə, Ermənistan isə siyasi və təbliğat baxımından layiqli cavabını almağa başlamışdır.

3.2. Jurnalistlərin Gözü ilə Xocalı Soyqırımı

Xocalı qətləmini öncəsi və sonrasında bir sıra media qurumlarının nümayəndələri də Qarabağda vəzifələrini icra etməyə çalışırdılar. Təbii ki, onlar baş verən hadisələrə biganə qala bilməzdilər və gördüklərini sonralar böyük həyəcan və dəhşət içində xatırlayırdılar. Bu da qətləmin gecəsi ilə bağlı daha geniş təsəvvür yaratmağa və olanları dərinləndirən dərk etməyə imkan verir.

Xocalı faciəsi ilə bağlı fikir söyləmiş, soyqırımı ilə bağlı faktları ortaya çıxarmaqla dünya ictimaiyyətini məlumatlandıran xarici media nümayəndələrini şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: 1) Hadisə zamanı bilavasitə orada olan və baş verənləri müşahidə edən jurnalistlər; 2) Hadisəni sonradan araşdırıb bu barədə kitablarında dəyərli faktlar ortaya qoyan jurnalistlər.

“İzvestiya” qəzetinin muxbiti V. Belix hadisəni dəhşət içində belə xatırlayırdı: “...Canlı girovlarla dəyişdirilən ölü bədənlər Ağdərəyə gətirilir. Siz bunu qarabasmada belə görməyəcəksiniz: çıxarılmış gözlər, kəsilən qulaqlar, daz başlar. Burada təhqirin sərhəddi yox idi.” Azərbaycan televiziyasının müxbiri Çingiz Mustafayev də hadisələri başından bəri izləyirdi. Təsadüfi deyildir ki, məhz onun çəkdiyi

kadrlar bu gün də soyqırım günündən qalan əsas görüntülərdir. Ölümündən sonra Azərbaycanın milli qəhrəmanı adına layiq görülən təcrübəli reportyorun Xocalı faciəsi ilə bağlı dedikləri tükürpərdicidir: “...Güllələnmiş adamlar, uşaqlar, qadınlar, qocalar. Meyidlərin vəziyyəti sübut edir ki, bu müqavimət belə göstərməyən insanların soyuqqanlı qırğını idi. Bəzi insanlar qrup halında ailələri ilə birlikdə öldürülmüşdü. İnsanlar xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdi. Onların qulaqları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış və meyitlərin üzərində soyğunçuluq əlamətləri var idi. Biz hadisə yerinə fevralın 28-i çatdıq. Vertolyotla meyitlərlə dolu əraziyə endik. Pilotlar enməyə qorxurdu çünki həmin ərazilər erməni quldurları tərəfindən nəzarətdə saxlanılırdı. Buna rəğmən biz endik. Amma atəşə tutulduq. Mart ayının ikisində həmin yerə yenidən xarici jurnalistlərlə birgə qayıdanda əvvəl gördüyümüz meyitlər bir neçə gün ərzində təhqir edilmişdi.”

“Frontline News”un jurnalisti Rori Pek də XX əsrin ən qəddar qırğınlarından biri olan Xocalı soyqırımını zamanı şəhərdə idi. O, sonralar bu barədə yazırdı: “Xocalı qırğına haqq qazandırmaq qeyri-mümkündür. Biz vertolyotla Naxçıvanik kəndinə enərkən eybəcər hala salınmış çoxlu meyit gördük. Bunlar əsgərlər deyildi, bunlar Xocalının sağ qalmaq üçün qaçmağa məcbur edilən dinc sakinləri idi” (red. Heydarov, 2007: 78).

Xocalı faciəsi günü hadisə yerində olan xarici jurnalistlərdən biri də “Fant Men News” teleşirkətinin əməkdaşı R. Patrik idi. O, deyirdi: “Xocalıdakı vəhşiliklərə dünya ictimaiyyətinin gözündə heç nə ilə

haqq qazandırmaq olmaz. Azərbaycan şəhərlərində dəfn edilmiş Qarabağ gəncləri - qaçqınlar erməni hücumu zamanı yüzlərlə insanın öldüyünü deyirlər” (Məmmədov, 2010: 69).

Qanlı olayları gözləri ilə görüb lentə çəkən Janiv Yunet isə Xocalı faciəsinin şahidi olduğunu, yüzlərlə ölənlərin meyitlərini gördüyünü bildirərək, ermənilərin alman faşistlərindən daha qəddar olduqlarını qeyd edirdi. “Reuters” agentliyinin fotoqrafı olan Frederik Lenqaiqnenin hadisə ilə bağlı söylədikləri daha dəhşətlidir. O, meyitlərlə dolu iki yük maşını gördüyünü və bu meyitlərin tanınmaz hala salındığını bildirirdi.

Xocalı soyqırımı, hadisənin yaşandığı gecə barədə yalnız şahidlərdən deyil, eyni zamanda bu hadisəni araşdıran və soyqırımı ilə bağlı sənədli kitablar yazan xarici müəlliflərin də olduqca önəmli məlumatları var. Belə jurnalistlərdən biri “Azərbaycan gündəliyi” kitabının müəllifi Tomas Qoltsdır. O, yazırdı (1998): “1992-ci il fevralın 26-sı adi iş gününə bənzəyirdi. (...) Mən Vaşinqton Post üçün yazı yazmağa hazırlaşanda həyat yoldaşım Hicran içəri şığıdı. O, bəzi narahat xəbərlər eşitmişdi. Ağdamda olan mənbələr şəhər küçələrini dolduran qaçqınlar barədə məlumat verirdi. Burada konflikt haqda hər iki tərəfdən şişirdilmiş məlumatlar verilirdi. Mən buna təəccübləndim və ən yaxşısının telefonla öyrənmək olduğunu düşündüm. Qəribədir ki, hökumətdən heç kim cavab vermədi. Ola bilsin ki, onların hamısı Gülüstan sarayında İran nümayəndələri ilə şam yeməyində idilər. Mən bir az gözlədim, sonra evdəki insanlarla əlaqəyə girməyə çalışdım. Gecə yarısı mən Vəfa Quluzadəyə (Ayaz Mütəllibovun müşaviri) zəng

etdim.

- Belə gec zəng etdiyim üçün üzr istəyirəm. Amma bu nə şeylərdir?

-“Mən bu barədə danışa bilmərəm” dedi və dəstəyi asdı.

Qorxunc hisslər məni əhatə etdi. Vəfa adətən çox nəzakətli olurdu. Bəlkə o, yatırdı? Mən bir daha zəng etmək qərarına gəldim, lakin nömrə növbəti saat yarımında məşğul idi. Bəlkə də o, dəstəyi qırağa qoymuşdu. Mən düşündüm. Mən son bir cəhd etdim. Nəhayət o, dəstəyi götürdü.

- Vəfa, mən yenidən üzr istəyərək dedim: “Nə baş verir?”

- Dəhşətli nəşə baş verir - o inildədi.

- Nə?

- Orada qırğın olub - o dedi.

- Harada?

- Qarabağda, Xocalı şəhərində - dedi və dəstəyi asdı.

- Xocalı?

Mən orada əvvəllər olmuşdum. İki dəfə. Birinci dəfə 1991-ci ildə mən və bir qrup jurnalist hava limanında Rusiya prezidenti Boris Yeltsini gözləyəndə gəlmişdik. Sonuncu dəfə keçən ay. Bu vaxtdan sonra Xocalıya yeganə yol hava yolu idi, çünki ermənilər Ağdam yolunu

bağlamışdılar. Bir çox reportyorlar ermənilər tərəfdən gələn və guya azərbaycanlıların kütləvi şəkildə silahlandıqlarını və erməni kəndləri üzərində vertolyotlarını “nərildətdikləri xəbərinə şübhə ilə yanaşırdılar.” Ağdamda qaçqınları tapmaq asan idi. Faktiki olaraq, onlar hər yerdə idilər. Qaçqınlar artıq qaçqın olmaqdan bezmişdilər və evlərinə qayıtmaq istəyirdilər. Qürur onların düşüncələrinə qalib gəlmişdi. Onlardan biri dörd uşaq anası Zümrüd Eyvazova idi. Mən ondan niyə geri qayıtmaq istədiyini soruşanda o dedi: “Xocalıda ölmək Ağdam küçələrində qaçqın kimi dolaşmaqdan daha yaxşıdır.”

- Niyə hökumət yolu açma bilmir? Niyə onlar bizi uçmağa məcbur etməklə asan hədəf etmək istəyirlər?

Mənim cavabım yox idi. Onda kimsə mənə tərəf uçuş meydanının digər tərəfindən yırgalandı. Bu, üç ay öncə Yeltsinin səfəri zamanı bizi sərxoşlardan qoruyan centlmen Xocalıda Aeroport Təhlükəsizliyinin komandiri Əlif Hacıyev idi. Onun yüngül təbəssümünə baxmayaraq mən anlamışdım ki, bu artıq əyləncəli deyil. Mən ondan şəhərdəki vəziyyət barədə soruşdum. “Gəl” Əlif Hacıyev dedi. Gəl, Xocalıya gedək, sən hər şeyi görə bilərsən və doğruları yazarsan. Onun arxasında Mİ-8 vertolyotları var idi və qaçqınlar yollarda idilər. Yerdə isə çox sayda yüklər vardı ki, bu da bizim qalxmağımıza mane olurdu. “Mən getmirəm” biri dedi. Mənim arvadım və uşaqlarım var. Vertolyotun pərləri sürətlə fırlanmağa başladı və mən qərar verməli idim. Görüşük - dedim.

Mən 24 nəfər üçün nəzərdə tutulmuş və 50 nəfər olan vertolyotun göyərtəsinə tullandım.

Bu dəlilikdir - dediyimi xatırlayıram. Hələ də düşmək üçün vaxt var. Sonra artıq gec idi. Belə ki, onlarla erməni vertolyotu son iki ay ərzində bombalayır. 1991-ci ilin noyabrında içində yüksək vəzifəli dövlət rəsmilərinin olduğu vertolyot vuruldu. Digəri bir həftə öncə vurulmuşdu. Həmin vaxt xoşbəxtlikdən təyyarənin çənində yanacaq az idi və mərməyi yüksəkdən gəlmişdi. “Qara buludlar”a baxmayaraq mən yollarda maşınlar görürdüm. Onlar Azərbaycan tərəfindən Ermənistanı yanacaq aparan maşınlar idilər. Son olaraq əlavə etməliyəm ki, əslində 20 dəqiqə olan, lakin saatlarla vaxt aparan səyahətdən sonra biz müntəzəm olaraq Xocalıya enməyə başladığımız. Belə bir səfərdə olmuş adam vertolyotun ayaqları yerə toxunanda mənim nə hisslər keçirdiyimi deyə bilər.

“Mən sağam”! Mən qışqırmaq istədim amma soyuqqanlı olmaq məcburiyyətində idim. Özünü necə hiss edirsən? - Əlif Hacıyev soruşdu.

“Normal” - mən rusca cavab verməyə çalışdım.

Vertolyot yerə enən kimi qayıdan yaxınlarını qarşılamağa gələnlər, vertolyotun geri dönüş səfəri üçün gələnlər oranı doldurdu. Xocalıda telefon işləmirdi. Orada heç nə işləmirdi. Su, qaz, elektrik enerjisi yox idi. Ətrafla əlaqə yalnız vertolyot vasitəsi ilə mümkün idi. Gecə düşəndə bu daha aydın görünürdü. Mən, Əlif Hacıyev və bir neçə nəfər şam işığında yemək yedik. Vəziyyət getdikcə pisləşirdi.

Ermənilər son üç ayda bütün ətraf kəndləri almışdılar. İki şəhər Azərbaycanda qalmışdı: Xocalı və Şuşa. Onlar arasındakı yol da tutulmuşdu. Vəziyyəti biləndə mən nə edəcəyimi bilmədim, bu elə pis idi ki. Vəziyyət getdikcə gərginləşirdi. Ətrafda erməni silahlıları görünür, snayperlər tez-tez atəş açırdılar. Azərbaycanlıların silah-sursatları az idi. Mən onlarda yalnız bir ədəd mexanikləşdirilmiş silah gördüm ki, bu da rus istehsalı idi. Heç kim bilmirdi ki, ermənilər nə vaxt hücumla keçəcəklər. Amma hamı təxmin edirdi ki, bu gecə baş verəcək. Xocalını almaq üçün Xankəndi hava limanını tutmaq lazım idi və ermənilər bunu etməliyidilər. Şəhərdə və ətrafında canlanma müşahidə edilirdi. İnsanlar və hərbiçilər çəşqınlıq içində idilər. Ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınmış Xocalıya sonuncu vertolyot fevralın 13-də gəlmişdi. Ora sonuncu ərzaq fevralın 21-də daxil olmuşdu. Saat sürətlə keçirdi və artıq gecə yarı idi. Mən həmin vaxt artıq Xocalıda deyildim. Oradan güllələr uçuşur, alovlar yüksəlirdi. Ermənilər dayanmadan atırdılar. Həmin gecə türk və müsəlman olduqları üçün yüzlərlə insan öldürülmüşdü. İnsan dəhşətə gəlirdi. Bir gecədə 1000 nəfər öldürülmüşdü? İnsanlar vahimə içərisində qaçışıır, ətraf cəsədlərlə dolu idi. Tez-tez bir-birindən dəhşətli xəbərlər eşidirdik. Mən bu günləri heç vaxt unuda bilməyəcəyəm. Xocalıdan insanların necə çıxarıldığını yadıma saldıqca dəhşətə gəlirəm. Bu əsl faciə idi. Müəyyən bir vaxtdan sonra olanları xatırlamıram. Biz Gəncədən gələn vertolyotlarla bir neçə dövlət rəsmisi ilə gələndə də atəşə tutulduq. Lakin xoşbəxtlikdən vertolyota heç nə olmadı.

Bu gün əsl dəhşət idi. Mən məhz həmin gün Xocalıda müharibənin necə dəhşətli bir şey olduğunu anladım.”

Xocalı faciəsini qələmə alan müəlliflərdən biri də Çarlz van der Leudur. O, 2000-ci ildə nəşr edilən “Eynilik üçün axtarış: qısa tarix” kitabında Xocalı faciəsindən də bəhs etmişdir. Müəllif kitabının 171-ci səhifəsində bunları qeyd edirdi: “1992-ci ilin fevralın 26-sı Arsax özünümüdafiə qoşunları Xankəndi və Ağdam arasında yerləşən və çoxdan bəri müdafiəsiz olan Xocalı şəhərinə hücum etdilər. Əhali qaçmağa çalışsa da onlardan çoxu yollarda tutuldular, çoxu qırıldı, bir qismi isə işkəncələrə məruz qaldılar. Nəticədə minə yaxın insan öldürüldü, bir çoxları haqda isə məlumat yoxdur. Qurbanların yarısından çoxunu qadınlar, uşaqlar və qocalar təşkil edir.”

Ermənistan və Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ən geniş və hərtərəfli araşdıran və bu haqda bir neçə kitab yazan müəlliflərdən biri di Tomas de Vaaldır. Onun müəllifi olduğu “Qara Bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə içərisindən” kitabında Xocalı hadisələrinə də yer verir. Kitab Nyu York Universiteti Nəşriyyatı tərəfindən 2003-cü ildə ingilizcə nəşr edilib və 2008-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilib. Tomas de Vaal bu kitabın 169-172-ci səhifələrində yazır: “1992-ci ilin başlanğıcında ermənilər Qarabağın mərkəzi olan Xankəndini ələ keçirməyə başladılar. Onlar şəhəri əhatə edən kəndləri sakinləri ilə birlikdə mühasirəyə aldılar. İndi onların əsas hədəfi Xocalı idi. Erməni hücumu fevralın 25-dən 26-na keçən gecə dörd il əvvəl baş vermiş Sumqayıt hadisələri ilə eyni vaxtda başladı. 33-cü sovet motoatıcı

diviziyası da onları dəstəkləyirdi. Onlar erməni döyüşçülər müdafiəçiləri məhv etməmişdən öncə üç istiqamətdən əhatəyə almışdılar. Gecə yarısı böyük kütlə yoğun qar şəraitində qalın meşədən keçməklə balaca Qarqar çayı vadisinə doğru irəliləyirdilər. Səhər tezdən erməni kəndi olan Naxçıvanik yaxınlığında Xocalı sakinlərinin meyidlərini görmək olardı. Onlar erməni silahlıları tərəfindən öldürülmüşdülər. Erməni polis zabiti mayor Valeri Babayan qisas üçün motiv təklif edirdi. O, amerikalı reportyor Paul Quin Cadca deyib ki, Xocalıda iştirak edən döyüşçülər Sumqayıt və buna bənzər yerlərdən gəlirlər.

Xocalının işğalı barədə erməni hərbi lider Serks Sarkisyanın soruşanda o demişdi: “Biz bu şeylər barədə ucadan danışmırıq.” Sarkisyanın baş verənlərə münasibəti daha vicdanlı, lakin daha amansız idi. Düşünürəm ki, əsas nöqtə başqa şeydir. Xocalıdan öncə azərbaycanlılar düşünürdülər ki, onlar bizimlə zarafat edirlər, onlar düşünürdülər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldırmazlar. Biz bu stereotipi sındırmalı idik. Və bu baş verdi. Biz bu oğlanların içərisinə Bakı və Sumqayıtdan qovulan oğlanları da daxil etmişdik. Sarkisyanın fikrincə Qarabağ müharibəsinin ən qəddar qırğınında ölənlərin sayı daha az ola bilərdi, lakin bu qorxutma məqsədilə qabaqcadan düşünülmüş addım idi.”

“Xaçın naminə” kitabının müəllifi soyqırım iştirakçılarından biri olan Daud Xeyriyandır. O, kitabında birbaşa iştirakçısı olduğu hadisələri qələmə alıb. Livanın paytaxtı Beyrutda işıq üzü görən kitabda Xocalı barədə deyilir: “Bəzən biz meyidlərin üzərindən hərəkət etməli

olurduq. Daşbulaq yaxınlığında bataqlığı keçmək üçün biz ölülərdən körpü düzəltməli olduq. Mən meyidlərin üzərindən getməkdən imtina etdim. Sonra polkovnik Ohanyan mənə qorxmamağı əmr etdi. Mən 9 və ya 10 yaşında yaralı qızın sinəsi üzərinə bir ayağımı qoydum və keçdim. Mənim ayaqlarım, kameram qan içində idi. Martın 2-si erməni qrupu “Qaflan” (o meyidlərin yandırılması ilə məşğul idi) 100 ölmüş azərbaycanlı meyidi topladı və onları Xocalıdan bir km qərbdə yandırdı. Mən sonuncu maşında əlindən və başından yaralanmış 10 yaşlı qız gördüm. Onun sifəti artıq göy idi. Ancaq o aclığa, soyuğa və ağrılarına baxmayaraq sağ idi. O, zəifcə nəfəs alırdı. Mən onun ölümle döyüşən gözlərini unuda bilmirəm. Qəflətən Tiqranyan adlı əsgər onu götürdü və digər meyidlərin üstünə atdı. Sonra onlar meyidləri yandırdılar. Mənə elə gəldi ki, bədənlər yanmamışdan öncə kimsə alovun içində qışqırırdı. Bunlardan sonra mən daha gedə bilmədim. Amma Şuşanı görmək istəyirdim. Mən geri qayıtdım. Onlar isə xaçın birləşməsi üçün döyüşlərini davam etdirirdilər.”

Xocalı soyqırımı haqda önəmli və bir o qədər də dəhşətli faktların yer aldığı bir kitab da 2005-ci ildə Parisdə çapdan çıxan və müəllifi Ednan Ağayev olan “Azərbaycan: Şərq və Qərb arasında növbəti döyüş meydanı” kitabıdır. Kitabın 121-122-ci səhifələri fevralın 25-dən 26-na keçən gecəyə həsr olunub. Kitabda müəllif həmin günü belə təsvir edir: “Konfliktdə strateji nöqtə olan Xocalını tutmaq ermənilərə lazım idi və onlar şəhəri güc yolu ilə tutmağı qərara almışdılar. Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Qarabağ muxtar vilayətinin əksər zabitləri ermənilər olan 366-cı motoatıcı diviziya tərəfindən dəstəklənən

qoşunları şəhərə basqın etdilər. Onlar azərbaycanlıların etnik təmizlənmə siyasətini həyata keçirmək məqsədi güdürdülər. Hücumdən bir neçə müddət öncə şəhər mühasirəyə alınmışdı. Şəhər tamamilə dağıdıldı və ruh şəhərinə çevrildi. Xoşbəxtlikdən insanlar qaça bildilər amma itki çox ağır oldu: 63-ü uşaq, 106-sı qadın və yaşlılar olan 613 nəfər öldürüldü. 487 nəfər ciddi yaralandı.”

Xocalı faciəsi haqqında ətraflı məlumat verən müəlliflərdən biri də Yuri Pompeyevdir. O, 1992-ci ildə nəşr edilmiş “Qarabağ qan girdabında” kitabında hadisələri dəhşətlə belə xatırlayır: “Qanlı Qarabağ burulğanının son hissəsi fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalının dinc sakinlərinə qarşı divan tutulması ilə müşayiət olunan repressiyalar idi. Nə Sonqmay, nə də Xatın bununla müqayisə edilə bilməz. Onlarda əsgərlər ölmüş insanların kəllələrini və qulaqlarını toplamırdılar, sadəcə öldürürdülər. “Xocalıda yalnız ölümlər qalıblar” Moscow News dünyaya qəzəblə bəyan edirdi. Sanki Allah da xocalıları tək buraxmışdı. Muxbir Viktoriya İvleva yazır ki, onlar hücumun birinci yox, ikinci dalğasında olublar. Onlar Xocalıya çatanda üzərlərinə buluda oxşar nəyinsə gəldiyini görüblər. Bulud çoxlu yarıçılpaq insanlara çevrilib. Kütlənin sonunda uşaqları ilə birlikdə ayaqyalın bir qadın gəlirdi. O, çətinliklə, tez-tez yığılaraq yeriyirdi. Məlum oldu ki, onun uşaqlarından balacasının 2 yaşı var. O qadının başına nə gəldiyini mən sonradan videoyazılarda gördüm. İnsanlar arxaları üstə düşərək sifətləri onları həmişəlik tərk edən Allaha çevrilmiş vəziyyətdə uzanıqlı qalmışdılar. Viktoriya İvlevanın şəkillərindən birində “Victory” - qələbə formasında kəsilmiş

azərbaycanlı bədəninin üzərində durmuş “qəhrəman” ermənilər təsvir olunurdu. Onlardan çoxu qara və ya komando formasında idilər. Onlar bellərinə və sinələrinə patron daraqları dolamışdılar. Bundan başqa bəzən iki ədəd tüfəng və qumbara da var idi. Kifayətdir! Bunlar Haaqa tribunali üçün sənəd deyil? Üstəlik bunlar qanlı mərhəmətsizliyin nümunələri idi. Müntəzəm olaraq bu “qəhrəman”ları tərənnüm edən Moscow News agentliyi Çernoblda olduğu kimi hadisələri məlumatlı qərbdən çox da gizləyə bilmədi. Mən birinci elə düşündüm, lakin sonra anladım ki, orada heç bir məhkəmə filan olmayacaq və icraçılar sadəcə “Yalnız ölümlər Xocalıda qalar” əmrini yerinə yetiriblər və bundan zövq alırlar. Burulğandakı şeytan kimi. Qarabağın Rusiya icması bu hadisəni qeyri-insaniliyə görə ittiham etdimi? Görünür komitə ürəklərimiz vasitəsilə bədənlərimizə vurulan bu qırmızı qanın müsəlman, yaxud xristian qanı olduğunu gözəl bilirdi. Mühəribə qan vurğunu idi: müdafiəçilərin və Qarabağın vəkillərinin qanının.

Mən Krikun Nuykinin utanmaz təsdiqini xatırlayanda ürəyim ağrıyır: “Biz Qarabağ üçün əllərimizlə vuruşuruq. İndi onun da Xocalını əlavə etmək hüququ var. Bu mənə aydındır ki, Xocalıda baş verənlər 1990-cı ilin yanvarı kimi öncədən hazırlanmışdı. 1992-ci il yanvarın 26-da mən Boris Yeltsinə və Ruslan Xasbulatova teleqramımda yazdım: “Radio və televiziya anti-Azərbaycan mövqeyində dayanıb. Vasitəçilik baş tutmamışdır. Aydındır ki, Rusiyanın himayədarlığı ilə Qarabağda repressiyalar hazırlanır, hərbiçilərə və rus polkuna səlahiyyətlər verilir.

Çərşənbə günü, 26 fevral 1992-ci ildə mən gündəliyimdə yazmışdım. “Doğru informasiyanın çatışmazlığı, şeyiələrin əl-qolunu açır. Şuşanın yandırılması kadrları Vesti və Novosti tərəfindən Xankəndinin yandırılması adı altında nümayiş etdirilirdi. “Azadlıq” radiosunun məlumatlarına görə Azərbaycan tərəfdə Grad qurğusu yox idi və oyuncaq Dağlıq Qarabağ Respublikasının qüvvələri Şuşa, Xocalı və bir çox kəndləri dağıtmışdılar.

Yelena Bonner qəsdən ölənlərin sayını azaldırdı. Beləliklə Xocalıda baş verənlər bir çox hallarda olduğu kimi çətdürülmürdü və Rusiyada və s. bu məlumatlara inanırdılar. Bu uzun illər Azərbaycanda və Avropada davam edən erməni terrorunun məntiqi davamı idi.

Göründüyü kimi bir çox televiziya kanalları və qəzətlərdən fərqli olaraq hadisə zamanı orada olan və hadisəni bütün təfərrüatı ilə əks etdirən xarici jurnalistlərin yazıları dünyaya həqiqətləri çətdürür. Təbii ki, onlar müstəqil idilər və yalnız gördüklərini qələmə alırdılar. Bu da öz növbəsində Azərbaycana informasiya müharibəsində böyük ölçüdə köməklik edir.

3.3. Xocalı Soyqırımını Rusiya Mətbuatında

Xocalı qətliamı bir çox xarici ölkələrin mətbuat orqanlarında olduğu kimi Rusiya mətbuatında da işıqlandırılmışdır. Rusiya mətbuatı Dağlıq Qarabağda baş verənləri yaxından izləyirdi və burada öz mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Bunun nəticəsidir ki, bura tez - tez Rusiya dövlətinin nümayəndələri ilə yanaşı jurnalistlər də gəlirdilər. Bəzi hallarda onların verdikləri informasiyalar qərəzli olsa

da ümumilikdə soyqırımı və orada baş verənlər haqda mühüm məlumatlar əks etdirilirdi.

“Kommersant” qəzeti 27 fevral 1992-ci il nömrəsində, qətləndirilən, yaralı, əsir və itgin düşənlərin sayını da verərək Xocalı hadisələrinin münaqişənin xarakterini tamamilən dəyişdirdiyini və Rusların 366-cı motoatıcı alayının hücumda iştirak etdiyini yazmışdı. “Svoboda” qəzeti hadisə barədə nisbətən gec - 1992-ci ilin iyunun 12-də yazmışdı. “Faciəni törədənlər cəzalandırılmalıdır” adlı yazıda qeyd edilirdi: “Qaçqınlar ermənilər tərəfindən qurulmuş pusquya düşərək atəşə tutuldular. Onların bəziləri Ağdama çata bildilər: digərləri, əsasən qadınlar və uşaqlar (dəqiq sayı məlum deyil) dağlarda azmış və donub ölmüşlər. Ağdama çatanların dediklərinə görə, onların bəziləri Pircamal və Naxçıvanik kəndləri yaxınlığında əsir götürüldülər. Artıq dəyişdirilmiş Xocalı əsirlərinin dediyinə görə, əsirlərin bəziləri öldürülmüşdür... 4 gün ərzində Ağdama təxminən 200 meyit gətirilmişdir. Ağdam qatar-xəstəxanasının həkimləri bildirdi ki, 4 meyitin başlarının dərisi soyulmuş, birinin isə başı kəsilmişdi. Ağdamda 181 cənazə (130 kişi, 51 qadın, 13 uşaq) üzərində yoxlama aparılmışdır və aşkar olunmuşdur ki, 151 nəfər güllə, 20 nəfər qəlpə yarasından və 10 nəfər küt alətlərdən aldıkları yaralardan ölmüşdür. Xocalıdan olan bütün yaralıların gətirildiyi Ağdam qatar-xəstəxanasının sənədlərində göstərilir ki, 597 nəfər yaralanmış, yaxud donmuş, bir nəfərin diri-diri başının dərisi soyulmuşdur.”

“İzvestiya” qəzeti də hadisəyə ilkin reaksiya verən mətbuat orqanları sırasında idi. 4 mart 1992-ci ildə qəzet yazırdı: “Videokamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərdi. Bir qadının sifətinin yarısı kəsilmişdir. Kişilərin skalpları götürülmüşdür”. Mayor Leonid Kravets: “Mən şəxsən tərədə yüzə yaxın meyid gördüm. Bir oğlanın başı yox idi. Hər tərəfdə xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qadın, uşaq, qocalar görünürdü.”

“Krasnaya zvezda” qəzetinin 11 mart 1992-ci il tarixli nömrəsində çıxan “Karabax: voyna do pobednoqo kontsa” yazısında 366-cı motoalayın hərbi qulluqçularının pul hesabına alayın hərbi texnikasını erməni separatçılarına təhvil verdikləri və Xocalının işğalında ermənilərlə birlikdə iştirak etdikləri açıq-aydın etiraf olunurdu.

“Komsomolskya pravda” qəzetində 10.04.1992 tarixində V. Larin “Rus əsgərləri Qarabağ dağlarında nə axtarır”, “Qırmızı ulduz” qəzetində isə Y. Majçur “366-cı alayın dramı” adlı yazılar yazmışdılar. Larinin məqaləsində obyektivlik daha çoxdur, Majçurun yazısında isə 366-cı alaya gizli bir simpatiya hiss olunur” (Heydarov və Bağiyev, 2007: 23).

Xocalıdakı dəhşətlərə həsr edilmiş yazılardan qərəzli olanlar da var idi. Bunlardan biri də Armen Xanbabayanın 28 fevral 1992-ci ildə "Pravda" qəzetində yazdığı məqalə idi. Müəllif yazırdı: “Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıdan Stepanakert növbəti dəfə atəşə tutulan zaman erməni özünümüdafiə dəstələri mülki əhali arasında qətləmin qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan silahlı qüvvələrini

kənarlaşdıraraq Xocalını işğal elədi. “Pro-Armenia” agentliyi Qarabağ Muxtar Vilayətinin daxili işlər idarəsinin rəisinin münasibətini qeyd edirdi. Onun sözlərinə görə döyüşlər elə də uzun müddət davam etməyib, Xocalının özündə mülki əhalinin qırılması ilə bağlı hər hansı bir fakt yoxdur. Xocalıda 30-40 nəfərə yaxın Azərbaycan əsgəri qətlə yetirilir, 100 nəfərə yaxın əsgər əsir götürülür. Ümumiyyətlə, mülki əhalinin cəsədləri Ağdam yolunda aşkarlanmışdır. Burada erməni tərəfinin heç bir günahı yoxdur”.

Bu sıraya 6 mart 1992-ci ildə Sergey Taranovun “İzvestiya” qəzetində çıxan yazısını da aid etmək olar. “İzvestiyanın Yerevandakı muxbiri Sergey Bablumyanın verdiyi məlumata görə erməni hərbi birləşmələrinin xüsusi komissiyasının sədri Seyran Baqdasaryan Xocalı hadisələrindən sonra Azərbaycandan daha dəhşətli hücum gözləndiyini deyib. Həmçinin Xocalıda çəkilən kadrlara da münasibətini bildirərək bunların saxta olduğunu qeyd etmişdir.”

“Tatar” qəzetində Əmir Eyvaz adlı jurnalistin qətlindən 19 il sonra qələmə aldığı yazını məsələyə fərqli yanaşma kimi qəbul etmək olar. Müəllif məqalədə qeyd edirdi: “26 fevral 1992-ci il erməni quldurları tərəfindən törədilən Xocalı faciəsindən artıq 19 il keçib. İşğala qədər şəhərdə 3000-nə yaxın insan yaşayırdı. Şəhərin uzunmüddətli mühasirəsi zamanı Xocalı sakinlərinin çox hissəsi şəhəri tərk etməyə məcbur olmuşdu. Bu faciə zamanı 600-dən çox insan öldürülmüş, 1000-ə yaxın insan şikəst olmuş, 63 uşaq, 106 qadın və 70 qoca qətlə yetirilmişdir. 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir. 25 uşaq hər iki valideyini, 130 uşaq valideyinlərindən birini itirmişdir. 1275 nəfər

əsir götürülmüş, 150 nəfər haqqında isə hələ də heç bir məlumat yoxdur. 366-cı alay Xankəndindən çıxarıldıqdan sonra ona məxsus bütün silah-sursat Ermənistanı verilmişdi. 19 ildir dünya susur, nəinki susur hətta onlar qondarma erməni soyqırımının 100 illiyini qeyd etməyə hazırlaşırlar. Tarix boyu demokratiya və insan hüquqları barədə çağırış edən Avropa 19 il bundan əvvəl qulağının dibində baş verən faciəni görmək istəmədi. Bunu başa düşmək olar. Çünki 18-ci əsrdə Osmanlı Türkiyəsinə təsir göstərmək üçün ortaya atılan erməni məsələsi hələ də aktualdır. Təbii ki, indiki halda Türkiyədə xarici qüvvələrlə hesablaşmayan milli hökumətin gücləndiyi bir vaxtda bu məsələdən istifadə etməmək sadəcə günah olardı. Bəs Xocalı faciəsi? Xocalı faciəsinin isə qərb üçün heç bir xeyri yoxdur. Nə olsun ki, tanınmış fransız jurnalist Jav-İv Yunet yazmışdı: “Biz Xocalı faciəsinin şahidi olmuşuq. Yüzlərlə ölənlərin meyitlərini gördük. Onların arasında qadınlar, qocalar, uşaqlar və Xocalının müdafiəsində duran adamlar var idi. Bizim ixtiyarımıza vertolyotlar verildi. Hündürlüyə qalxaraq havadan gördüklərimizi kameraya çəkirdik. Mən müharibə haqqında çox eşitmişəm, alman faşistlərinin qəddarlığını oxumuşam, ancaq ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər onları kölgədə qoymuşdur”. Əgər söhbət siyasətdən gedirsə dünya hər bir millətçiliyə göz yummağa hazırdır. Aydın ki, Xocalı faciəsi sırf erməni millətçiliyi kontekstində baş vermişdir. Bəs türk dünyası? Bəs onun 19 il bundan əvvəl baş vermiş hadisəyə reaksiyası necədir? Təəssüf ki, türk dünyasının böyük bir hissəsi hələ də bu məsələyə lazımı reaksiyanı göstərməyib. Təbii ki, Türkiyə bu məsələdə istisnadır. Bu həmin Türkiyədir ki, heç vaxt Azərbaycanı tək qoymayıb. Bu gün də

həmin dövlətin diplomatiyası, siyasi rəhbərliyi və cəmiyyəti Xocalı faciəsini dünyaya çatdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəmir. Türkiyə parlamentinin deputatı Mustafa Kabakçı fevralın 25-də parlamentin növbədənənar iclasında Xocalı faciəsi barədə çıxış etmək təklifi verir. Kabakçı qeyd edir: “Biz bu aksiyalarda Xocalını tanımaq məqsədi güdürük. Fəaliyyətimizlə bu faciəni yenidən gündəmə gətirmək istəyirik. Bu da Qarabağ probleminə diqqəti cəlb etməkdə yardımçı olacaq. Digər türk dövlətlərinə baxsaq onların ümumiyyətlə bu hadisə barədə eşitmədiklərini düşünmək olar. Təbii ki, burada söhbət xalqlardan yox hakimiyyətlərdən gedir. Çünki türk xalqı öz qardaşını daim dəstəkləməyə hazırdır. Buna misal olaraq Ukrayna və Krımda keçirilən mitinqləri göstərmək olar. Təbii ki, Azərbaycan xalqının haqq səsi ilk öncə türk xalqları tərəfindən eşidilməlidir. Bütün türk dünyasına qarşı törədilmiş bu genosidi birləşərək cəzalandırmalıyıq. Beynəlxalq təşkilatlar isə türklər susanadək susacaqlar. “Xocalı faciəsindən sonra 366-cı alayın 3 özbək əskəri Azərbaycan tərəfinə keçmişdir” /Nezavisimaya qazeta, 5 mart 1992/ (www.tatar-gazeta.ru).

“Checenpress.com” saytı Xocalı soyqırımının 20 illiyi ilə bağlı xəbər dərc etmişdi. Xəbərdə deyilirdi: “İstanbulda 20 il öncə Xocalıda baş vermiş soyqırımla bağlı mitinq keçirilib. Mitinq “Hepimiz türkün, Qarabağ bizimdir, bizim olacaq” şüarları ilə keçirilib. Aksiyada Türkiyə parlamentinin üzvləri ilə yanaşı siyasi partiyaların liderləri, QHT-lər, icma liderləri və sırası vətəndaşlar iştirak etmişlər. Azərbaycandan bu mitinqdə millət vəkili, diaspor nümayəndələri və

s. iştirak etmişdir. Aksiya zamanı Xocalı faciəsi qurbanlarının xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilmiş, məşhur azərbaycanlı müğənni Azərbaycan və Türkiyə himnlərini oxumuşdur. Aksiya iştirakçıları Xocalı soyqırımına ədalət tələb etmişlər” (checenpress.com, 19.10.2019).

“Novostimira.com” saytı da İstanbulun Taksim meydanında baş tutan aksiyaya yer vermişdi. Burada mitinqin gedişatı, səsləndirilən şüarlar və tələblər öz əksini tapmışdı. “Regnum.rf” (регнум.рф) saytı Taksim meydanındakı aksiyaya qərəzli mövqeyi ilə seçilirdi. Belə ki, Hüseyn Şengül imzası ilə gedən yazıda mitinq iştirakçılarının nasis şüarlar səsləndirdikləri, faciəni millətçi sloqanlarla dilə gətirdiklərini qeyd edir və bunu pisləyirdi. “Bu bir paradoksdur ki, faşizmi pisləyən mitinqdə faşist şüarlar səsləndirilir və təəssüf ki, bu bizim ölkədə baş verib” (регнум.рф, 07.09.2019).

“Letopisi.ru” saytında Xocalı soyqırımını ilə bağlı gedən yazıda hadisə gecəsi təsvir edilmiş, burada erməni vəhşiliklərindən söhbət açılmışdı. Yazıda deyilirdi: “25-26 fevral 1992-ci ildə Azərbaycan şəhəri olan Xocalı ermənilər tərəfindən məhv edildi. Qarabağ hava limanı burada yerləşdiyindən bu şəhər ermənilər üçün olduqca vacib idi. Xocalıda 7 min nəfərə yaxın insan yaşayırdı. 25 fevralda artilleriya atəşi nəticəsində hava limanı dağıdılır. Şəhərə hücum həyata keçirilir. Əhali ermənilərə qarşı yalın əllə mübarizə aparır. Ermənilər uşaqlara, qocalara, qadınlara rəhm etmirdilər. Həmin gecə əhalinin bir qismi Ağdama qaçmağa nail olsa da, əksəriyyət öldürülmüşdü. Bu soyqırım qeyri-insaniliyi və qəddarlığı ilə seçirildi. Azərbaycan xalqının və

dünyanın sülhsevər insanlarının yaddaşında Xocalı şəhəri daim bir faciə rəmzi olaraq qalacaqdır” (<http://letopisi.ru>, 21.03.2020).

“Pravda.ru” saytında soyqırımla bağlı gedən yazı maraqlı məqamları ilə diqqəti cəlb edirdi. “Xocalı soyqırımı: Kimi günahlandırılmalı” adlı məqalədə aparıcı mütəxəssislər Tural Kərimov və erməni Arsen Məlikovun fikirlərinə yer verilir. Burada hər iki tərəf öz mövqeyini əsaslandırmağa və haqlı olduğunu sübut etməyə çalışır (www.pravda.ru 13.10. 2020).

Rusiyanın “Tribuna” nəşri bəyan edib ki, bu genosiddən başqa bir şey deyil. Məqalədə Qarabağ münaqişəsinin tarixinə toxunan müəllif hər bir xalqın yaddaşında müharibənin tək cə qələbələrədən ibarət olmadığını qeyd edir. Münaqişə tarixinin ən dəhşətli anının məhz Xocalı hadisəsinin olduğunu vurğulayır. “Bu hadisə barədə danışarkən mən daha çox müstəqil və dünyaca tanınmış ekspertlərin fikirlərini çatdırmaq istərdim. Münaqişə başlanan zaman burada tək azərbaycanlılar deyil, mesxeti türkləri də yaşayırdı. 1991-ci ilin payızından buranı mühasirəyə almağa başladılar. Telefon əlaqəsi, istilik, elektirik enerjisi kəsildi və məlumatların ötürülməsi yalnız vertolyot vasitəsi ilə mümkün oldu. Fevral ayının 26-da bizə məlum olan cinayət baş verir. Bu tip hadisələrə beynəlxalq miqyasda qiymət verilməlidir” (Kaspi qəzeti, 24 fevral 2012: 3).

“Ng.ru” saytında Xocalı soyqırımında rusların iştirakı məsələsinə toxunulur və bu tənqid edilirdi. Yazıda faciənin baş verməsində Rusiyanın rolu olduğu vurğulanırdı.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən görünür ki, Rusiya mətbuatı da məsələyə səhifələrində yer ayırmış, bəzi istisnalari çıxmaqla ədalətli mövqə sərgiləməyə çalışmışdılar. Faciənin üstündən illər keçməsinə baxmayaraq bu gün də Rusiya mətbuatında Xocalı soyqırımını ilə bağlı yazılara, araşdırmalara rast gəlmək olur.

3.4. Xocalı Soyqırımını Türkiyə Mətbuatında

Xocalı qətləminə ilkin reaksiya verən xarici ölkələrin mətbuat orqanları sırasında Türkiyə mətbuatı xüsusilə seçilir. Bura eyni dil, din, tarixi bərabərlik, “bir millət, iki dövlət” şüarı kimi faktorlar da əlavə edilsə qardaş ölkə Türkiyə mətbuatının hadisəyə yaxın münasibəti daha da anlaşılır olar. Fevralın 26-sı günü və sonrakı günlərdə Türkiyənin ən məşhur və nüfuzlu qəzetləri səhifələrində bu faciəyə geniş yer ayırmışdılar. Qəzetlərdə gedən bəzi başlıqlar aşağıdakı kimi idi:

1. Dünya bu katliama dur demeli. “Hürriyyət” qəzeti, İstanbul, 26.02.1992
2. Ermenilər bir Azeri kasabasını ele geçirdi. “Hürriyyət” qəzeti, İstanbul, 27.02.1992
3. Ermeni öldürüyor, dünya susuyor. “Tercüman” qəzeti, İstanbul, 29.02.1992
4. Hocalıda Vahşet. “Cumhuriyet” qəzeti, İstanbul, 02.03.1992
5. Ermeni Dağlık Karabağ’da katliam yapıyor: dünya vahşete seyirci

kalıyor. “Milli Gazete” qəzeti, İstanbul, 05.03.1992

6. Hocalı tepeleri ceset dolu. “Günəş” qəzeti, İstanbul, 05.03.1992

7. Soykırımcı ermeni. “Zaman” qəzeti, İstanbul, 05.03.1992

8. Ermeni subaylar ve erler katliama katıldılar. “Türkiye” qəzeti, İstanbul, 06.03.1992

9. Ermeni vahşetine lanet mitingi. "Zaman" qəzeti, İstanbul, 06.03.1992

10. Ermeni vahşeti lanetleniyor. “Türkiye” qəzeti, İstanbul, 08.03.1992.

11. İşte ermeni vahşetinin belgeleri. “Zaman” qəzeti, İstanbul, 14.03.1992.

Türkiyənin nüfuzlu “Milliyet” qəzeti Xocalı soyqırımının 20-ci ildönümünə dair keçiriləcək mitinqə çağırış haqqında “26 fevral yürüşü-hepimiz türküz” başlıqlı yazı dərc etmişdir. Müəllif 20 il əvvəl Xocalıda baş verən vəhşiliklərdən bəhs edir və Taksim yürüşünün bir həmrəylik örnəyi olacağını vurğulayır (“İki Sahil” qəzeti, 16 fevral 2012: 13).

“Hürriyyət” qəzetində gedən bir yazıda faciənin tarixinə və yaranma səbəblərinə işıq tutulurdu: “Əziz oxucular, 25-26 fevral Xocalı soyqırımını haqda eşitmisinizmi? Ümumiyyətlə yer üzündə Xocalı adlı bir yerin olduğundan xəbəriniz varmı? Xocalı Qarabağda əhalisi

təxminən 2000 nəfər olan kiçik bir qəsəbə idi. 1990-cı ildən sonra əhalisi 6000-ə qədər yüksəlmişdi. Onların əksəriyyətini sürgündən qayıdan mesheti türkləri təşkil edirdi. Xocalı 1990-cı ildə şəhər statusu alır. Qarabağda yeganə hava limanı Xocalıda idi. Ermənistanı Qarabağa bağlayan yol da buradan keçirdi. Şəhərə hücum planı hələ 1988-ci ildən hazır idi. 1991-ci ildə Cəmilli, Meşəli, Qaradağlı kimi kəndlər işğal olunur və Xocalıya təzyiqlər başlayır. Fevralın 25-də 366-cı alayın himayədarlığı ilə erməni ordusu Xocalıya daxil olur. Əhali qaçmağa məcbur olur, ermənilər tərəfindən qırğına məruz qalırlar. Həmin gecə 106 qadın və 83 uşaq olmaqla 613 dinc sakin öldürüldü, 487 vətəndaş müxtəlif növ yaralar aldı (76 uşaq daxil olmaqla) və 1275 adam əsir götürüldü. Biz erməni qüvvələrinə hücum əmri verənlərin adlarını bilirik. Robert Köçəryan - Ermənistanın eks prezidenti, Serj Sərkisyan - hazırkı prezident, Seyran Ohanyan - müdafiə naziri. Müharibədə iştirak edən Monte Melkonyan 1970-80-ci illərdə 40-dan çox türk diplomatını qətlə yetirən Asala təşkilatının üzvü idi” (www.hurriyetdailynews.com).

“Zaman” qəzeti Xocalı soyqırımının 20-ci illiyi ilə bağlı İstanbulun Taksim meydanında keçirilən aksiyadan yazarkən qeyd edirdi: “İstiklal Caddəsi Xocalı üçün doldu daşdı. Ermənistan ordusunun 26 Fevral 1992 tarixində vətəndaşlara qarşı törətdiyi qırğının 20-ci ildönümündə Taksimdə təşkil edilən mitinqə on minlər qatıldı. Xocalı qırğını Anma Könüllüləri Komitəsi tərəfindən təşkil edilən mitinq, Qalatasaray Meydanında toplanan kütlənin Taksimə doğru getməsi ilə başladı. Qeyri-hökumət təşkilatları, siyasi partiyaların rəhbərliyi ilə on

minlərlə insan, “Xocalını Unutma”, “İki Devlet Bir Millet”, “Erməni Yalanına Son” yazan plakatlar daşdı; Ermənistan və Fransa əleyhinə şüarlar səsləndirildi. Xocalıda həyatını itirənlərin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edildi. Ardından Türk və Azərbaycan himnləri oxundu. Mitingə, Daxili İşlər naziri İdris Naim Şahin, İstanbul valisi Hüseyn Avni Mutlu, Azəri-Türk qadınlar cəmiyyətinin sədri Tənzilə Rüstəmxanlı da qatıldı. Mitingdə iştirak edənlərə xitab edən nazir Şahin, Türk millətinin yer üzündəki bütün günahsızların sığortası olduğunu söylədi. Xocalıda axan qanın hesabının hüquq çərçivəsində soruşulacağını ifadə edən Şahin, Azərbaycandakı hər hadisənin, hər inkişafın Türkiyəni və Türk millətini yaxından maraqlandırdığını vurğuladı. Xocalı qırğınının çox şey öyrətdiyini bildiren nazir Azərbaycanın sevincinin də ağrısının da Türkiyənin sevinci və ağrısı olduğunu qeyd etdi. Azəri-Türk qadınlar cəmiyyətinin sədri Rüstəmxanlı isə Azərbaycan xalqının tək olmadığını və Türk xalqının özləri ilə birlikdə olduğunu ifadə edərək, mitinqə gələnlərə təşəkkür etdi. Rüstəmxanlı, belə davam etdi: “Bu gün Türkiyənin ayaqda olması məni sevindirir. Bu soyqırımı dünyaya izah etmək üçün Türk milləti birlikdə iradəsini ortaya qoymaqladır. Bu gediş, Türkiyənin Azərbaycan ilə ürək ürəyə olduğunun göstəricisidir”- deyə danışdı. Xocalı qırğınının Anma Könüllüləri Komitə sözcüsü Məsud Ülker, Taksimdə gecikən ədalətin təmin edilməsi üçün toplandıqlarını söylədi. Ülker, “Bu soyqırım, 20-ci əsrin sonunda bütün dünyanın gözü qarşısında reallaşdı. Ermənistan əsgərləri, vətəndaş xalqı uşaq, qadın, yaşlı demədən mütəşəkkil bir şəkildə qətl etdi. Xocalıda hər beş adamdan biri şəhid oldu”- dedi. Qırğının bütün insanlara edilmiş bir ayıb olduğuna diqqət çəkən Ülker, insanlığa ləkə sürənlərin artıq cəza ilə cəzalandırılması lazım olduğunu vurğuladı.

Soyqırımcılar ədalət qarşısında hesab verəcək: Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Xocalı qırğınının 20-ci ildönümü münasibətilə etdiyi

yazılı şərhdə, soyqırımın faşistlərinin gec-tez ədalətə hesab verəcəyini bildirdi. Şəhidlər üçün Allahdan rəhmət diləyən Əliyev Xocalı soyqırımının 20-ci əsrin sonunda və dünyanın gözü qarşısında törədildiyinə diqqət çəkdi. İlham Əliyev, paytaxt Bakıda həyata keçirilən və 60 min adamın qatıldığı anım yürüşünə də qatıldı. Azadlıq Meydanında başlayaraq Bakının Xətai səmtində olan “Xocalı soyqırımı” abidəsi önünə qədər davam edən yürüş əsnasında bəzi vətəndaşlar, əllərində Xocalı qırğınında həyatını itirənlərin ağrısının unutulmadığını və qırğının insanlıq baxımından bir vəhşilik olduğunu ifadə edən plakatlar daşıdı. Bu vaxt Türkiyənin Bakıdakı səfiri Hulusi Kılıç və səfirlik heyəti də soyqırım anıtını ziyarət edərək çələng və gül buraxdı” (Zaman qəzeti, 17 may 2012).

“Star” qəzeti də Taksim meydanındakı Xocalı aksiyasına geniş yer vermişdir. Qəzet yazırdı: “Xocalı soyqırımının 20-ci ildönümü münasibətilə təşkil edilən mitinq başladı. Çoxsaylı vətəndaşların, siyasi xadimlərin, millət vəkillərinin və s. iştirak etdiyi mitinqə qatılanlar iki ölkənin bayraqları ilə müxtəlif şüarlar səsləndirərək Taksimə qədər yürüdülər. Ermənistan rəhbərliyinə bağlı silahlı qruplar, Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki Xocalı qəsəbəsində yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşını qətl etmişdi. Xocalı qırğınını Anma Könüllüləri Komitəsi'nin təşkil etdiyi, müxtəlif qeyri- hökumət təşkilatları və bəzi siyasi partiyaların dəstək verdiyi nümayişdə Türkiyə və Azərbaycan Bayraqları daşıyanlar tez-tez “Tək Millət iki dövlət, Xocalıya ədalət” şüarları səsləndirdilər. Türkiyə və Azərbaycan himnlərini ard-arda söyləyən sıxlıq, qırğın qurbanlarının

xatirələrini sükutla yad etdi.

Xocalı qırğınının Anma Könüllüləri Komitəsi tərəfindən təşkil edilən mitinq Qalatasaray Meydanında toplanan çox sayda qrupun yürüşüylə başladı. Müxtəlif peşələr, qeyri-hökumət təşkilatları, siyasi partiyalar və Türkiyənin müxtəlif şəhərlərindən gələn vətəndaşların iştirakı ilə bir araya gələn böyük sıxlıq, Türk və Azərbaycan bayraqları ilə “Hamımız Türküz”, “Erməni Yalanına Son” pankartları açdı və müxtəlif şüarlar səsləndirdi. Qrupların Taksim meydanına gedişi sürərkən, çevik qüvvə Fransız Konsulluğu qarşısında təhlükəsizlik tədbirləri aldı. Yürüşdə iştirak edənlərə “Sorkozy Tualet Kağızı” yazan tualet kağızları paylandı və “Sorkozy zibilini təmizlə” şüarları səsləndirildi. Taksim meydanında Xocalı qırğınına etiraz etmək üçün toplanan böyük izdiham, həyatını itirənləri sükutla yad etdikdən sonra Azərbaycan və Türkiyə milli marşlarını oxudu. Polis vertolyotunun havadan nəzarət etdiyi meydanda təhlükəsizlik tədbirləri diqqəti çəkdi.”

“Zaman” qəzetinin erməni əsilli əməkdaşı Etyen Mahçupyan milli mənsubiyyətini kənara qoyaraq belə yazırdı: “Milliyyətçiliyin bir seçim olduğunu qəbul etməkdə çətinlik çəkərlər, çünki hər kəsin etnik şəxsiyyətinin özbaşına və qaçınılmaz olaraq adama təsir etdiyini düşünürlər. Bu sözcülüğün təbii halı isə hər kəsin öz şəxsiyyətini müdafiəsi, ucaltması və həyata bu şəxsiyyətin mənfəətləri üzərindən baxmasıdır. Üstəlik milliyyətçi zəhin insanları fikirlərlə bütövləşdirərək, yalnız “milli” iddiaların səsləndirilməsini deyil, qarşı tərəfin “milli iddialarının” da rədd edilməsinə yönəlir. Necə ki, hər

dəfə fevralın 26-da mənə niyə bu məsələ ilə bağlı yazı yazmadığımı haqda mesajlar gəlirdi və təbii ki, erməni millətçisi olduğumu xatırladırdılar. Bundan tam 20 il əvvəl Azərbaycanın Xocalı şəhərində reallaşan bu qırğında azəri mənbələrinə görə 106-sı qadın və 83-ü uşaq olmaqla 613 adam öldürülmüşdü. Qarabağ döyüşü əsnasında Xocalı şəhəri erməni hərbi birləşmələrinin əlinə düşərkən bir çox vətəndaş və onların arasına qarışan hərbcilər qaçmağa çalışmış, ancaq Azərbaycan sərhədinə yaxınlaşdıqlarında Erməni birliklərin atəşi altında can vermişlər. Erməni tərəfi vətəndaşların arasına qarışan əsgərləri səbəb göstərərək atəş açmalarına haqq qazandırır. Beynəlxalq müşahidəçilər də bu vəziyyəti təsdiqləyirdilər. Hətta azərbaycanlı jurnalist Eynulla Fətullayev Xocalıda əhalinin bəzi hissəsinin azərbaycanlılar tərəfindən öldürüldüyünü idda edirdi. Amma beynəlxalq müşahidəçilər bütün bunlara baxmayaraq bunları erməni əsgərlərinin törətdiyini təsdiq edirlər. Bu hadisənin hüquqi tərəfi üzərində çox geniş bir müzakirə yaşanmadı. Ancaq öldürülənlərin hamısının azəri olduğu, bu şəxsiyyəti daşdıqları üçün belə bir sonla qarşılaşdıqları, atəş edənlərin isə bunu bilərək etdikləri məlumdur. Digər bir deyişlə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının soyqırım müqaviləsi baxımından baxıldığında qarşımızda bir soyqırım daha var. Digər tərəfdən milliyyətçi gözləməyə qarşı Erməni orqanları bu hadisənin dəhşətini və işlədikləri günahı rədd etmə istiqamətinə gedə bilmədim. Xocalının bir “intiqam hərəkatı” olduğunu və ancaq daha əvvəl yaşanmış hadisələrin fonunda anlaşılacağını deyə bilmədim. Necə ki, qırğın tarixinin də təsadüfi olmadığı və bir başqa qırğının ildönümündə törədildiyi məlumdur. Aydın olan o ki Xocalı,

1988-ci ilin 27 Fevralında reallaşan Sumqayıt hadisələrinin qarşılığı olaraq həyata keçirilmişdi. Hələ də Ermənistanın dövlət başçısı olan Sarkisyanın müsahibəsində azərbaycanlıların ermənilərin mülki əhaliyə toxunmayacaq qədər zəif olduqlarını deməsinə və Sumqayıtdan qaçanlardan təşkil edilmiş döyüşçülərdən ibarət əsgərlərin Xocalı faciəsini törətdiyi faktlarına rast gəlmək olar. Sumqayıtda isə buralarda xəbərsiz olmadığımız hadisələr baş vermişdi. Həmin vaxt azərbaycanlılar kiçik qruplar halında təşkilatlanıb silahlanmışlar, ermənilərin ev və iş yerlərinə hücum etmişlər, qeydsiz qalan polisın gözləri qarşısında buraları yağmalamışlar və qeyri-rəsmi mövqelərə görə bir neçə yüz adamı öldürmüşdülər. Ancaq Xocalının arxa planı bundan ibarət deyildi. Sumqayıt xaricində kiçik yerlərdə yaşanan cinayətlər bir yana əsl böyük hadisə Bakıda reallaşdı. 1990-cı ilin 9 Yanvar günü Ermənistan dövləti Qarabağın büdcəsini ümumi büdcənin içində dərk etdiyini və bundan belə qarabağlıların Ermənistan seçkilərində səs hüququndan istifadə edəcəklərini elan etdi. Bundan sonra 12 Yanvarda Azərbaycanda bir “milli müdafiə komitəsi” quruldu və ermənilərlə döyüşməyi təşviq etmək üzrə iş yerlərində təşkilatlanma çağırışı edildi. Ayın 13-ü şəhərin hər yerində böyük kütlələrin hərəkətə keçirildiyi hadisələr başladı və ayın 20-də Sovet ordusunun şəhərə girməsinə baxmayaraq günlərlə davam etdi. Nəticədə 90 adam öldürüldü. Maraqlananlar Sumqayıt və Bakı qırğınlarının da hüquqi qiyməti ilə maraqlana bilərlər. Ediləcək şey sadə: Ölənlər mərkəzi bir qərarla hərəkət edən və qəsdli davranan qrupların hərəkətləri nəticəsində, sırf müəyyən bir şəxsiyyəti daşdıqları üçün

öldürülmüşlərsə buna “soyqırımı” deyilir. Hər hadisənin özünə xas bir arxa planı, psixoloji zəmini, özünə səbəbləri var. Təbii ki gözünüzü qaraldacaq qədər qərəzli bir milliyyətçi deyilsinizsə” (Zaman qəzeti, 2012). Burada müəllif Xocalı faciəsini danılmaz bir fakt olaraq qəbul etsə də, onun milli marağının jurnalist obyektivliyi və peşakarlığına üstün gəldiyi anlaşılır. Belə ki, erməni əsilli jurnalist faciəyə gətirən səbəbləri şərh edərək hadisəni törədənlərə bir növ haq qazandıрмаğa çalışır. Amma o, səbəb olaraq nəzərdə tutduğu Sumqayıt hadisələrinin kökündə ermənilərin özlərinin durduğu faktını gözdən qaçırır.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Türkiyə mətbuatı əvvəldən Qarabağ hadisələrini - xüsusən Xocalı faciəsini diqqət mərkəzində saxladı. Bunu yuxarıda qeyd edilən nümunələrdə də görmək olar. Təbii ki, bu proses bu gün də davam edir və biz tez-tez Türkiyə mətbuatında Xocalı soyqırımı ilə bağlı yazılara rast gələ bilərik. Bu, Fransanın qondarma erməni soyqırımını tanımaq cəhdindən sonra daha da aktuallaşdı. Görünən odur ki, Türkiyə mətbuatı bundan sonra da Xocalı faciəsinə xüsusi diqqət göstərəcək və məsələnin aktuallığının itməməsində əlindən gələni edəcəkdir.

3.5. Xocalı Soyqırımı Digər Ölkələrin Mətbuatında

Xocalı soyqırımından, onun dünya mətbuatında işıqlandırılmasından danışarkən təbii ki, məsələni yalnız Rusiya və Türkiyə mətbuatları ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. ABŞ, İngiltərə kimi böyük dövlətlərin mətbu orqanları da Xocalı soyqırımı, onun baş vermə səbəbi və şəraiti barədə bir çox yazılar dərc etmişdilər. Bundan başqa Bolqarıstan,

Küveyt, Macarıstan, Meksika və s. kimi ölkələrin mətbuatları da öz səhifələrində bu qanlı hadisəyə geniş yer ayırmışdılar.

“Washington Post” qəzetinin muxbiri Tomas Qolts erməni silahlı qüvvələri tərəfindən sakinləri qətl edilən Xocalıdan sadəcə o günün məlumatına görə 477 meyitin Ağdam məscidinə gətirildiyini bildirərək 28 fevralda Ağdamdan yazırdı: “Bugün burada gördüyümüz 7 cənazədən ikisi uşaq, üçü qadın idi. Ağdam xəstəxanasında müalicə olunan digər 120 qaçqın ağır yaralardan əziyyət çəkir. Raziyə Aslanova Ağdama çərşənbə günü gecə çatıb. O, dedi ki, çərşənbə axşamı gecə Xocalıya hücumla keçən ermənilər dayanmadan atırdılar. Onun əri və kürəkəni öldürülmüş, qızı itkin düşmüşdür. Dağlıq Qarabağdan bura qaçıb gələn qaçqınlar arasında keçmiş Sovet Daxili Qoşunlarında xidmət edən iki türkmən əsgəri var idi. Onlar ötən cümə hərbi hissələrini tərk etmiş və Xocalıda sığınacaq tapmışlar. Əsgərlər dedi ki, erməni çavuşları onları “müsəlman olduqları üçün” döyürdülər. Fərariyə bildirdi ki, onların keçmiş hərbi hissəsi 366-cı alay Xocalını işğal edən erməni hərbiçilərini dəstəkləyirdi.”

“Krua Eveneman” (25.02.1992) jurnalı qətlə gətirən gün üçün belə yazırdı: “Ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. Bütün dünya eybəcər hala salınmış meyidlərin şahidi oldu. Azərbaycanlılar çoxlu sayda ölənlərin olması barədə xəbər verirlər.”

“Independent” qəzetinin muxbiri Elen Vomak qətlə gətirəndən 3 gün sonra 1992-ci il fevralın 29-u yazdığı məlumatda Xocalı şəhərinin ermənilər tərəfindən işğal zamanı öldürülənlərin dəfnində iştirak edənlərdən

birinin jurnalistlərə üz tutaraq “Dünya burada baş verənlərə göz yumur. Biz ölürük, siz isə baxırsız” deyə qışqırdığını bildirmişdi.

“Sunday Times” qəzetində 1992-ci il martın 1-də “Erməni əsgərləri yüzlərlə qaçqın ailəni qırır” başlıqlı yazıda qətliamdan qaçanların dedikləri əks etdirilmiş və əlavə edilmişdir: “Sağ qalanların dediyinə görə daha 2000 adam, hansılar ki, ayrı qaçmışdı, hələ də tapılmayıb: bəlkə də onların çoxu soyuqdan yaxud da aldıkları yaralardan ölüblər. Dünən gecə Ağdam meyitxanasına 479 meyit gətirildi və qəbiristanlıqda 29 nəfər dəfn olundu. Mənim gördüyüm və hələ dəfn olunmamış 7 cənazənin 2-si uşaq, 3-ü isə qadın idi. Onlardan birinin sinəsi aldığı güllə yarasından tamamilə dağılmışdı. Ağdam xəstəxanası qan və terror səhnəsinə çevrilmişdi. Həkimlər bildirdi ki, soyqırımdan qaçan 140 xəstə dərin güllə yaralarından əziyyət çəkir.”

“Times” qəzetinin 1992-ci il 2 mart tarixindəki sayında çıxan “Qarabağda cənazə təpələri” adlı xəbərdə dəhşətli mənzərələr təsvir edilirdi: “Anatol Liven erməni qoşunları tərəfindən həyata keçirilən kütləvi insan qırğını barədə məlumat toplayan zaman atəşə tutulub. Biz Dağlıq Qarabağın qarlı örtülmüş dağlarından aşağı düşərkən səpələnmiş meyitləri gördük. Görünür, qaçqınlar qaçarkən onlara atəş açmışdılar. Bu hadisədən sonra jurnalistlər azərbaycanlı operator tərəfindən çəkilmiş kadrlara baxdılar. Kadrlarda bizim keçdiyimiz həmin dağların müxtəlif hissələrində onlarla insan cənazələri əks etdirilirdi.

Həmin tarixdə “Washington Post” qəzetində çıxan “Erməni basqınları azərbaycanlıların öldürülməsi və qaçqın düşməsi ilə nəticələnir” başlıqlı yazıda təxminən 1000 nəfər Xocalı sakininin çərşənbə axşamı ermənilər tərəfindən qətlə yetirildiyi bildirilirdi.

“Nyu-York Times” qəzetinin martın 3-dəki sayında Røyters informasiya agentliyinə istinadən verdiyi “Ermənilərin törətdikləri qırğın” başlıqlı xəbərdə qeyd edilirdi: “Ağdam, Azərbaycan, 2 Mart (Røyters) - Azərbaycanın ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni hərbiçilərinin mülkü vətəndaşlara qarşı törətdiyi soyqırımı haqqında bu gün yeni bir sübut əldə olunmuşdur. Vertolyotla bölgəyə gedən Azərbaycan jurnalistləri və rəsmiləri qayıdan zaman özləri ilə üç uşaq meyiti gətirmişlər. Onların başlarının arxa hissəsi tamamilə dağıdılmışdı. Onlar dedi ki, ermənilərin atəş açması onlara meyitləri yığmağa imkan vermədi. (...) Røyterin fotoqrafı Frederik Lenqan dedi ki o, Ağdam yaxınlığında azərbaycanlıların meyitlərinin iki yük maşınına doldurulduğunu görüb: “Birinci dəfə 35 meyit saydım və mənə ikinci maşında da bir o qədər meyit var idi. Onların bəzilərinin başı kəsilmiş, çoxları yandırılmışdı. Onların hamısı kişi idi və bir neçəsi hərbi rəngdə forma geymişdi.”

Həmin gün “Times” qəzetində Anatol Liven imzası ilə “İşıqlandırılmamış soyqırım” başlıqlı yazı dərc edilmişdi. Yazıda deyilirdi: “Dağlıq Qarabağın təpələrində qadın və uşaqlar daxil olmaqla 60-dan çox meyit səpələnmişdi və bunlar erməni qoşunlarının Azəri qaçqınlarına qarşı törətdiyi qırğını təsdiq edir. Yüzlərlə adam

itgin düşüb, təpə və dərələr erməni qüvvələrinin azərbaycanlı qaçqınlara qarşı ötən çərşənbə axşamı törətdiyi soyqırım nəticəsində öldürülmüş insanların meyitləri ilə dolu idi. (...) Soyqırım zamanı sağ qalan Zahid Cabbarov dedi: “Biz olduğumuz yerdə 200 nəfər öldürüldü”. Müxtəlif istiqamətlərdən gəlmiş qaçqınlar da gülləborana tutulduqlarını və yol boyu çoxlu sayda insanın qətlə yetirildiyini dedilər. Meyitlərin ətrafında əşyalar, paltar və şəxsi sənədlər var idi. Cənazələr kəskin şaxtadan donmuşdular, həmçinin qırğından sonra təpə və meşələrdə gizlənmiş insanlar da soyuqdan ölmüşdü. Onların hamısı kasıb geyinmiş adi adamların cənazələri idi.”

BBC1 kanalında martın 3-də efirə gedən “Səhər xəbərləri” proqramında müxbir hadisə yerində çox yaxın məsafədən başlarından güllə ilə vurulub öldürülən 100-dən çox azərbaycanlı kişi, qadın, uşaq, hətta körpələri gördüyünü dilə gətirmişdir.

“Vaşinqton Tayms” qəzetinin 3 mart 1992 tarixli sayında Brayn Killen Ağdamdan “Vəhşiliklər Azərbaycanı dəhşətə gətirir” yazısında qeyd edirdi:

“Ağdam məscidi insan meyitləri ilə dolu idi. İnsanlar Azərbaycan prezidenti Ayaz Mütəllibova ünvanlanmış təhqirlər səsləndirir və bildirirdilər ki, o, Qarabağın azərbaycanlı əhalisini qorumaq üçün kifayət qədər çalışmamışdır. Çöldə isə yüzlərlə insan islam duaları oxuyurdular. Onların bəziləri huşlarını itirərək öldürülmüş qohumlarının (hansılar ki, bir neçə dəqiqə bundan əvvəl gətirilmişdi) yanına yığılırdılar. Qarlı təpələrə səpələnmiş onlarla insan meyitini

əks etdirən dəhşətli film sağ qalmış qaçqınların, qadın və uşaqlara qarşı törədilmiş soyqırım haqqında söylədiklərini təsdiq edir. Azərbaycan televiziyası Azərbaycan şəhəri olan Ağdama bir yük maşını ilə meyit gətirildiyini göstərmişdir. Onların çoxlarının üzləri bıçaqla doğranmış, gözləri çıxarılmışdı. Balaca bir qızın qolları havaya açılı vəziyyətdə qalmışdır. O, sanki kömək diləyirdi...”

“Nyu York Times” qəzetinin 3 mart sayında faciə ilə bağlı “Ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırım” yazısında isə o gün sonuncu sovet qoşunlarının Dağlıq Qarabağı tərk etdiyini və Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasının tərkibində yer aldığını qeyd etmişdir.

3 mart tarixində “Boston Qlob” qəzetində Pol Kuin-Cac imzalı yazıda qətləmlə bağlı bəzi faktların qeyd olunması ilə yanaşı erməni rəsmilərinin Xocalı şəhərində törədilən qırğınları inkar etdiyi vurğulanmış və əlavə edilmişdir: “Xocalı icra hakimi Elman Məmmədov Bakıda mətbuat konfransında bildirmişdir ki, hücum zamanı 1000 adam öldürülmüş, 200-dən artıq itkin düşmüş, 300 əsir götürülmüş, 200 nəfər yaralanmışdır. Məmmədov 366-cı alayı hücumla başçılıq etməkdə və erməni quldurlarına yol açmaqda ittiham edir”.

6 mart tarixində Elen Vomak Ağdamdan “The age” üçün qətləmlə zamanı şəhid olan azərbaycanlıların sayının hələ də dəqiqləşmədiyini bildirərək yazırdı: “... Ağdamın polis komandiri Rəşid Məmmədov Ağdama yalnız 500 nəfərin qaçdığını dedi. “Bəs qalanları hamı?” deyən C.B. Məmmədov onların əsir götürüldüyünü yaxud qaçdıqlarını dedi. Çoxları hələ də dağlardadır, çünki vertolyot yoxdur. O, onların

bəzilərinin mənfi 10 dərəcə soyuqdan donduğunu bildirdi. Azərilər silahlanmış erməniləri gördükdə başa düşdülər ki, özlərini müdafiə edə bilməyəcəklər və meşələrə qaçdılar. Bir neçə saatdan sonra soyqırım başlandı. Cənab Nasir arvadının və iki uşağının əsir götürüldüyünü güman edir. Digər qaçqınlar kimi, o da keçmiş sovet ordusunun Xocalıya hücum etməkdə ermənilərə kömək etdiyini dedi: “Bu mənim fikrim deyil, gözlərimlə gördüklərimdir.”

“Sandey Tayms”da, 8 Mart 1992 tarixində Tomas Qolts erməni əsgərlərinin törətdiyi soyqırım haqqında Ağdamdan xəbər verirdi: “Mən Xocalıya səfər edən sonuncu qərblidim. Bu yanvarda baş vermişdi. Dörd uşaq anası Zümrüd bizi şəhərə gətirən vertolyotda idi. O dedi ki, camaat oturub öz ölümünü gözləyir. O və ailə üzvləri fevralın 26-da ermənilərin törətdiyi qırğının qurbanları arasında idilər. Beş övlad atası 55 yaşlı Balakəşi Sadıqov dedi: “Ermənilər uzaq kəndlərin hamısını bir-bir işğal etdilər, hökumət isə heç nə etmədi”. Onun həyat yoldaşı Dilbər isə dedi ki, indi onlar bizi buradan çıxaracaq yaxud da öldürəcəklər. Onların üç oğlu və iki qızı qırğın zamanı öldürülmüşdü. “Biz ermənilərin mövqelərinə çox yaxın idik, amma oranı keçməli idik. Güllələr hər tərəfdən yağış kimi yağdırılırdı. Biz sadəcə tələyə düşmüşdük”. Azərbaycanlılar bir-bir qətlə yetirilirdi. Sağ qalanların söylədiklərinə görə, görmədikləri halda ermənilər tərpənən hər bir şeyə atəş açırdılar. Bir azəri operatoru ağlaya-ağlaya hər bir meyiti lentə almışdı. Onun çəkdiyi kadrlardan birində azərbaycanlıların ermənilərdən sığınacaq tapdığı ağaclıq göstərilmişdi. Burada insan meyitləri təpə əmələ gətirmişdi. Ağdam

xəstəxanasına gətirilmiş Ömər Veysəlov dedi: “Ermənilər dayanmadan atırdılar. Mənim arvadım və qızım düz yanımda öldürüldülər.”

Fransada nəşr olunan “Mond” qəzetinin 14 mart sayında qətliam haqqında bunlar yazılmışdı: “Ağdamda olan əcnəbi jurnalist, öldürülmüş adamlar arasında başlarının dərisi soyulmuş qadın və uşaqları görüb. Onların dırnaqları çıxarılmışdı. O, bunun “Azərbaycan təbliğatı” deyil, reallıq olduğunu yazır.”

“Nyus uik” qəzetinin 16 mart sayında “Soyqırımın üzü” yazısında müəllif dəhşətlər içində yazırdı: “Ötən həftə Azərbaycan yenidən qəbiristanlığa dönmüşdü: matəm içində olan qaçqınlar və onlarla insan meyiti məscidin arxasında müvəqqəti meyitxana yaratmışdı. Onlar fevralın 25-i və 26-sı ermənilər tərəfindən darmadağın edilmiş Xocalıdan olan sadə azəri kişi, qadın və uşaqları idi. Onların çoxu qaçan zaman yaxın məsafədən vurulmuşdu, bəzilərinin üzləri dağıdılmış, başlarının dərisi soyulmuşdu.”

“Taym” qəzetinin 16 mart buraxılışında Xocalı soyqırımını ilə bağlı Cil Smolou və Yuri Zaxaroviç imzası ilə dərc olunan “Xocalıda qırğın” yazısında vurğulanırdı: “Mübahisələrə baxmayaraq aydın olan bir şey var: iki həftə öncə Azərbaycan şəhəri Xocalıda qəddar və vicdansız bir hadisə törədilib. İndiyədək 200 azərbaycanlı öldürülüb, çoxları iyirənc hala salınıb, ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağdan dəfn olunmaq üçün qonşu rayona gətirilib. Azərbaycanlılar iddia edir ki, 1324 mülki vətəndaş qətlə yetirilib. Onların çoxu- qadınlar və

uşaqlar barədə heç bir məlumat yoxdur.”

Londona nəşr olunan “Independent” qəzetinin 12 iyun 1992-ci il tarixli nömrəsində Frederik Lenqan qətlindən qurtula bilən Xocalı sakini Arif Sadıqovun dediklərini qələmə almışdı: “Təxminən axşam saat 11-də bombardman başlandı. Biz hələ heç vaxt beləsini eşitməmişdik. 8 yaxud 9 növ silah, artilleriya, ağır pulemyotlardan istifadə olunurdu”. Tezliklə qonşular küçələrə tökülüşdü. Bəziləri gizləndi, digərləri isə qarın içi ilə meşələrə doğru qaçmağa başladı. Xilas olmaq üçün şəhər camaatı təxminən 15 mil məsafədə yerləşən Azərbaycan şəhəri Ağdama çatmalı idi. Səhər çağı iki Azərbaycan kəndi Naxçıvanik və Sədərək arasındakı yerə çatanadək onlar düşünürdülər ki, bunu edə biləcəklər. Buna qədər mənə gələn qrupun heç birinə heç nə olmamışdı... sonra yolda bizi bir maşın gördü və ermənilər bizə atəş açmağa başladılar. Bizimlə olan 80 nəfərdən yalnız on nəfəri sağ qaldı. 67 yaşlı böyük qardaşım da daxil olmaqla 7 yaxın qohumum qətlə yetirildi. Mən ancaq qardaşımın papağı ilə onun gözlərini bağlamağa imkan tapdım və biz heç vaxt o meyitlərdən heç birini qaytara bilmədik”.

Meksika mətbuatı da Xocalı qətlindən yazmışdır. Belə ki, Meksikanın iki önəmli qəzetləri “Reforma” və “Diario Monitor”da Xocalı soyqırımının 16-cı ildönümündə 2008-ci il fevralın 26-da çıxan və Azərbaycan- Meksika münasibətlərindən bəhs edilən yazılarda, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni silahlı qüvəllərinin Xocalıda dinc əhaliyə qarşı tayı-bərabəri görünməmiş qəddarlıqları barədə və eyni zamanda Azərbaycanın Xocalı soyqırımının bu

ildönümü günündə keçirdiyi anım mərasimləri ilə bağlı ətraflı məlumat verilmişdir. Bu qəzetlər həmçinin Xocalı soyqırımının 16-cı ildönümü münasibətiylə Meksikanın “Instituto Tecnológico Autonomo de Mexico” institutunda müxtəlif diplomatlar və nümayəndələrin də iştirakı ilə önəmli bir tədbir keçirildiyini də qeyd etmişdirlər.

Bolqarıstanda yayımlanan və bir sayını tamamilə Xocalı soyqırımına həsr edən “Nie” qəzetində V. Parvanova qələmə aldığı “Xocalı bəşəriyyətin faciəsidir” adlı yazısında dünyaya, insanlığa səslənir: “Hər dəfə Xocalıda sağ qalmış insanlarla görüşüb söhbət edəndə düşünürəm ki, ölənlər bir dəfə öldü, amma bu guya sağ qalıb əslində isə mənəvi şikəst olanlar isə gündə min dəfə ölüb-dirilirlər. O faciəni gözləri ilə görüb, dəhşətləri yaşayan, doğmalarının, əzizlərinin görünməmiş vəhşiliklərlə öldürülməsinin şahidi olanların həyatının hər anı əzabdır, işgəncədir. Onlar üçün də, bizim üçün də nə qədər çətin, ağrılı olsa da, danışmalıyıq, unutmamalıyıq. Heç olmasa, bu dəhşətlərin bir də təkrar olunmaması xatirinə. Xocalıdan danışan, içindəki yangını, dərdi boğaboğa boğulan insanların ürəyi, arzusu, ümidi şəhiddir. Bu dirigözlü şəhidləri dinləyin, dözmək çətin olsa da dözərək dinləyin.”

“Qolos Ukraini” qəzetinin muxbiri V. Saçko isə faciə ilə bağlı belə yazırdı: “Müharibənin sifəti olmur. Yalnız məkrli maska, qanlı göz yaşları, ölüm, bədbəxtlik, dağıntılar... Xocalıda körpələri nə üçün qətlə yetirdilər? Bəs analarını? Allah insanı cəzalandırmaq istəyəndə onun aqlını alır.”

Azərbaycın İrəndəki xüsusi müxbiri Sabir Şahtaxlının “Xocalı soyqırımı - XX əsrin ən dəhşətli bəşəri faciəsi” adlı yazısı fars dilində Tehran Universitetinin Qafqaz araşdırmaları mərkəzinin rəsmi saytında yerləşdirilmişdir. Məqalə 1992-ci il erməni vandallarının Azərbaycan Respublikasının ərazisində törətdikləri vəhşilik, hərbi cinayətdən, onun ağır sosial-mənəvi fəsadlarından bəhs edir. Müəllif bir sıra aparıcı avropa mətbuat orqanlarında çap edilən məqalələri toplayaraq şərhini vermişdir. Üstəlik ermənilərin Xocalı hadisələri ilə bağlı yazdıqları məlumatların yalan və saxta olduğunu ifşa etmişdir. Məqalənin üstünlüyü Xocalıda törədilən cinayətlə bağlı həqiqətləri təkcə İran İslam Respublikası cəmiyyətinə yox həmçinin bütün dünyadakı farsdilli oxuculara çatdırır. Üstəlik bu fars dilli alimlərin araşdırılması üçün danılmaz faktlardı (www.ccsi.ir, 28.10.2019).

“Fevralın 23-də Pakistanın “The News” və “Daily Times” qəzetlərində Azərbaycanın Pakistandakı səfiri Daşqın Şikarovun “Xocalı soyqırımı - 20 il” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Məqalədə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin tarixindən, ermənilərin bu əraziyə köçürülməsindən bəhs edilmişdir. Səfir ermənilərin XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycana qarşı həyata keçirilən işğalçılıq və etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində üç yüz min azərbaycanlının Ermənistandan, öz ata-baba yurdlarından qovulması barədə məlumat vermişdir. (...) Yazıda 1992-ci il fevralın 26-da Xocalıda törədilmiş qırğının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ən faciəli səhifəsi olduğu qeyd edilmişdir. Bildirilmişdir ki, Xocalı şəhəri uzun müddət mühasirədə saxlanılmışdır. Müəllif Ermənistan silahlı

qüvvələrinin keçmiş SSRİ-nin 366-cı alayının şəxsi heyətinin köməyi ilə Xocalıda mülki əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırımı aktı, uşaqlara, qadınlara, yaşlı insanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklər barədə məlumat vermişdir. D. Şikarov insanlığa sığmayan bu hadisələrin ermənilər tərəfindən məqsədyönlü şəkildə edildiyini bildirmişdir. O, soyqırımın fəal iştirakçılarında biri olan Ermənistan prezidenti S. Sarkisyanın dediyi- “biz ermənilərin mülki əhalini məhv etməyə qadir olmamağımız haqqında stereotipi qırdıq” sözlərini buna sübut kimi qeyd etmişdir” (www.azertag.az, 13.09.2020).

ABŞ-ın tanınan mətbuat organlarından biri olan “The Washington Times” qəzetində Xocalı soyqırımı ilə bağlı dərc olunan yazıda 1988-1994-cü illər arasında baş verən Qarabağ savaşı zamanı erməni və rus silahlı birləşmələri tərəfindən Xocalı şəhərində yüzlərlə dinc azərbaycanlının, eləcə də qadın və uşaqların vəhşiliklə qətlə yetirildiyi bildirilmişdir (<https://az.trend.az>, 05.11.2020).

Soyqırımın 20-ci ildönümü ilə əlaqədar olaraq Macarıstan mətbuatında, xüsusən “Nespava”, “Macar nemzet”, “Macar hirlap” qəzetlərində geniş yazılar dərc edilmişdir. Bunlardan “Macar nemzet” qəzetindən icmalçı Qabor Laslo Zordun qələmə aldığı “Xocalı ruhları ayağa qalxır” adlı yazıda Xocalı faciəsinin qurbanlarını yad etmək və Ermənistanın soyqırımı siyasətinə etiraz etmək məqsədi ilə fevral ayının 26-da Bakıda keçirilən mitinqlə bağlı məlumat verilmişdir. (www.azerbaijan-news.az, 20.11.2020).

Belçika krallığının “EU reporter” elektron jurnalında və internet səhifəsində “Xocalıya ədalət” adlı yazı dərc edilmişdir. Jurnalist Kolin Stivens Leyla xanımın təşəbbüsü ilə keçirilən Xocalıya ədalət kompaniyası haqda danışmış və Xocalıya soyqırım siyasi qiymət verilməsinə səsləmişdir.

Yuxarıda qeyd edilən məlumatları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Xocalı soyqırımını dünya mətbuatında kifayət qədər işıqlandırılmışdır. ABŞ, İngiltərə, Fransa kimi böyük dövlətlərin mətbuatlarında bu barədə yazıların getməsi təbii ki, informasiya müharibəsində Azərbaycanın üstünlüyünü daha da artırır, Qarabağ həqiqətlərinin, o cümlədən Xocalı faciəsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında müstəsna rol oynayır. Bu sahədə ölkəmizlə yaxından əməkdaşlıq edən Pakistan, Meksika, Macarıstan, Bolqarıstan və s. kimi ölkələrin mətbuatlarını da xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Təbii ki, əməkdaşlıqdan danışarkən ilk növbədə Türkiyəni və onun mətbu orqanlarını qeyd etmək lazımdır. Bəzi hallarda ermənipərəst müəlliflərin qələmə aldıkları qərəzli yazıları çıxmaq şərtilə dünya mətbuatı Xocalı faciəsinə düzgün işıqlandırmış, onun baş vermə şəraitini və səbəblərini göstərə bilmişdir. Bu da Xocalı həqiqətlərinin yayılma dairəsini günü-gündən genişləndirmişdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan - Ermənistan münasibətlərinin tarixinə baxıldıqda Ermənistanın bir dövlət olaraq Azərbaycanla qurduğu münasibətlərin xronologiyasının çox da uzun olmadığı görülür. Çünki 387-ci ildə Ermənistan dövlətinin müstəqil bir dövlət kimi varlığına son qoyulur və bu tarixdən etibarən münasibətlər sadəcə tabe edilən xalqlar və hakim dövlət arasındakı münasibətlər çərçivəsinə enir. Sonralar ermənilər öz xalqının birliyini qorumaq və hakim dövlətə qarşı müəyyən mənada daha sərt mövqe göstərməyə başlamış və məqsədlərinə çatmaq bütün vasitələrdən istifadə etmişlər. Tarix boyu ermənilər türk və Azərbaycan xalqı haqqında mənfi məlumatlar yayaraq, həqiqətləri saxtalaşdıraraq dünya ictimaiyyəti və müəyyən dairələr qarşısında Azərbaycana qarşı qərəzli münasibət formalaşdırmağa çalışmışdılar. Tarixi örnəklərdən biri kimi erməni katolikosunun ərəb xəlifəsinə göndərdiyi məktubu göstərmək olar ki, məhz bu məktub sayəsində xəlifənin Albaniyaya qarşı münasibəti mənfi mənada dəyişir və nəticədə alban əlifbasından istifadə edilməsinə qadağa qoyulur. O dövrün məktubu indiki dövrdəki dünya mətbuatında çıxan yazılar tək rezonans doğurmuşdu.

Tarixin sonrakı mərhələlərində Gülistan və Türkmənçay müqavilələri imzalanandan sonra ermənilərin mövqeyi daha da möhkəmlənir və münasibətlər (daha dəqiqi münaqişələr) artıq müəyyən mənada təmas mərhələsinə qədəm qoyur. İki ölkə arasında münasibətlərin toqquşma dövrləri 1905-1907-ci illər, 1948-1953-cü illər və 1988-1994-cü illərdə daha kəskin şəkil almışdır. Son mərhələnin başlanğıcı olaraq

1988-ci ilin fevral ayında Dağlıq Qarabağda iki azərbaycanlının ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonra Sumqayıt hadisələri baş verir. Bununla da Azərbaycana qarşı planlaşdırılmış növbəti informasiya zərbəsi vurulur. Hələ hadisə baş verməmişdən əvvəl Sumaqayıtda reportyor və xarici jurnalistlərin yerləşdirilməsi, sənədli film çəkilişlərinin başlanılması kimi hazırlıqlar Azərbaycana qarşı planlanan böyük bir informasiya savaşının bir parçası idi. Hadisədən bir gün sonra Azərbaycan xalqını dünyaya vandal bir xalq kimi göstərmək üçün “Sumqayıt faktları” çətdirilməyə başlanır. Yalanı həqiqətə çevirən bu faktlar dünya ictimaiyyəti ilə yanaşı sırası ermənilər üçün də propoqanda xarakteri daşıyaraq Azərbaycana qarşı nifrətin artırılması məqsədini daşıyırdı.

1992-ci il 26 fevral tarixində erməni silahlı qüvələri tərəfindən törədilən Xocalı soyqırımı - bəşəriyyətin qanlı faciəsi sırasında baş verənləri Azərbaycan tərəfi olduğu kimi dünyaya çatdırmaq, Ermənistan isə bu həqiqəti dezinformasiya yayaraq gizlətmək məqsədi güdmüşdür. Ermənilər ilk günlərdə “Xocalı faciəsini azərbaycanlılar özləri törədiblər” yalanını mətbu orqanlarda 49 dəfə nəşr etdirməyi bacarırlar. İlk günlərdə Azərbaycan tərəfi də öz qüvvəsini səfərbər edərək bu mövzuda müxtəlif mətbuat orqanlarında müəyyən xəbər və yazıların dərc edilməsinə nail olur. Amma baş verən hər bir hadisə və ona bəslənilən münasibət hər dövrdə olduğu kimi müəyyən mənada dünya siyasətinin ümumi axarından asılı idi. Həmin ərəfədə bu siyasət “əzilən” xristian dövlətinin tərəfində idi. Odur ki, mətbuat orqanlarında Xocalı soyqırımı ilə bağlı dərc edilən yazıların təhlili

keyfiyyət və kəmiyyət baxımından o qədər də qənaətbəxş olmadığını göstərir. Belə ki, Azərbaycanın zəif olduğu qeyd edilən dövrdə nəşr edilən mətbu yazılar daha sanballı xarakter daşıyırdı. Xəbər və yazılar nüfuzlu, dünya səviyyəsində özünə inam yaradan mətbuat orqanlarında dərc edildiyindən daha təsirli xarakter daşıyırdı. Bu mətbuat orqanlarının sırasına Amerika, Rusiya, Türkiyə, İngiltərə, Fransa kimi ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrini daxil etmək olar. İnformasiya mübarizəsi ilə bərabər getdikçə mübarizənin istiqaməti də dəyişməyə başlayır. Belə ki, xarici ölkələrin mətbuatında müxtəlif yazıların dərci ilə yanaşı, Xocalı soyqırımının dünya ölkələrinin parlamentləri tərəfindən tanındılması üçün müəyyən işlər görülməyə başlanılır. Və nəticədə Meksika, Pakistan və Kolumbiya parlamentləri bu hadisəni soyqırım kimi tanıyır. Ardından Sudan, Honduras, Cibuti, Paragvay da Xocalı qətliamını soyqırım olaraq tanıdılar. Bu sahədə Türkiyənin Azərbaycana dəstəyi böyük olduğundan iri miqyaslı layihələr həyata keçirildi. Artıq erməni lobbisinə qarşı dünya azərbaycanlılarının güclü birliyi var. Azərbaycanın regionda güclənməyə başladığı ərəfədə Xocalı soyqırımını ilə bağlı xarici mətbuatda dərc edilən xəbər və yazılar kəmiyyətçə istənilən dərəcədə olmasa da keyfiyyət baxımından öz təsirini göstərir.

Hadisə ilə bağlı Rusiya mətbuatında dərc edilən yazılar kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən zəif təsir bağışlayır. Hadisə ilə bağlı çap edilən əksər yazılar adətən 1992-ci illəri əhatə edir. Bəzi jurnal və qəzetlər obyektiv yanaşmağa çalışsalar belə erməni dövlətinə olan bağlılıq və himəyadarlıq mətbuatda aparılan siyasətə də öz təsirini göstərir.

Rusiyanın apardığı əsas siyasət Azərbaycanın zəif tərəfini əldə saxlayaraq onu idarə etməkdir. Ermənistan da bu siyasətdə Azərbaycanın zəif tərəfi sayılır. Məhz bu səbəbdən mətbuat fəaliyyəti və informasiya siyasəti də daxil Rusiya tərəfindən atılan hər bir addım demək olar ki, Ermənistanın lehinə işləyirdi.

Xocalı soyqırımı haqqında Türkiyə mətbuatında hadisə günündən etibarən mütəmadi olaraq dərc edilən xəbər və yazılar kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yaxşı təsir bağışlayır. Dərc edilən yazılar obyektivliyi qoruyaraq Azərbaycanın səsini bütün dünyaya çatdırmağa xidmət etmişdir. Xocalı qətliamınının 20-ci ildönümündə Taksim meydanında keçirilən böyük mitinq və bu hadisənin işıqlandırılmasında Türkiyə mətbuatının rolu buna əyani sübutdur. Bütün bunlara rəğmən qardaş ölkənin mətbuatında belə erməni əsilli və ya ermənilərə xidmət edən yazarlara rast gəlmək mümkün olsa da, bunlar azlıq təşkil edir. Bu tip məqalələrin əsas məğzi Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığına zərbə vurmaq və Türkiyə ictimaiyyəti ilə yanaşı dünya ictimaiyyətini Azərbaycanın həqiqətləri barədə yanlış məlumatlandırmaqdır.

Digər ölkələrin mətbuatına gəldikdə isə burada Amerika, İngiltərə və Fransa mətbuatı fəallığı ilə seçilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu fəallıq 1992-1993-cü illər ərəfəsində özünü birüzə verir. Qərbi ölkələrinin öz mötəbərliyi ilə seçilən mətbuat orqanlarında çıxan əksər yazılar obyektiv xarakter daşıyır. Yuxarıda qeyd edilən ölkələrlə yanaşı Macarıstan, Bolqarıstan, Ukrayna, Meksika və s. kimi ölkələrin mətbuatında da Xocalı faciəsi ilə bağlı bir sıra yazılar dərc edilib. Bu

mətbu yazıların tarixi daha çox 2000-ci ildən sonranı əhatə edir.

Nəticə etibarıyla Xocalı soyqırımı ilə əlaqədar həqiqətlərin dünyaya çatdırılmasında xarici ölkələrin mətbuat organlarında çıxan xəbər və yazıların əhəmiyyəti danılmazdır. Bu da dünya miqyasında hadisə ilə bağlı daha doğru ictimai rəyin formalaşması deməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Ağayev, E. (2005). Azərbaycan: Şərq və Qərb arasında növbəti döyüş meydanı. Paris.
- Ахундова, Э. (1993). Ходжалы. Хроника геноцида, Баку: Азер-нешр.
- Араслы, Д. (1995). Армяно Азербайджанский Конфликт, Баку: Эргюн.
- Aşırılı, A. (2005). Türkün Xocalı soyqırımı, Bakı: Nurlan nəşriyatı.
- Aya, Ş. S. (2008). The Genocide of Truth, Istanbul: Istanbul Commerce University Publications.
- Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi.
- BBC1 kanalı, “Səhər xəbərləri”, 3 mart 1992.
- “Boston Qlob” qəzeti, 3 mart 1992.
- Сеидов, М. (2010). Армянский вандализм, Новосибирск.
- “Diario Monitor” qəzeti, 26 fevral 2008.
- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. (2011). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası.
- Əliyev, İ. (1989). Naqorniy Karabax. İstoriya, faktı i sabitiya, Bakı: Elm nəşriyyatı.
- Əroğul, Ə. (2009). Azərbaycanda Erməni-Daşnak terrorunun xranologiyası, Bakı: Təhsil nəşriyatı.
- Əziz, B. (2008). Xocalı soyqırımı, Bakı: Elm nəşriyatı.
- “İki Sahil” qəzeti, 16 fevral 2012.
- “Independent” qəzeti, 12 iyun 1992.
- “İzvestiya” qəzeti, 4 mart 1992.
- “İzvestiya” qəzeti, 6 mart 1992.
- “Kaspi” qəzeti, 24 fevral 2012.
- Khojali Tragedy - an International View. (2007). Editors: Tale Heydarov, Taleh Bagiyev, CBS Polygraphic.
- Killen, B. (3 mart 1992). “Vəhşiliklər Azərbaycanı dəhşətə gətirir”, “Vaşinqton Tayms” qəzeti.
- “Kommersant” qəzeti, 27 fevral 1992.
- “Krasnaya zvezda” qəzeti, “Karabax: voyna do pobednoqo kontsa”, 11 mart 1992.

“Krua Eveneman” jurnalı, 25 fevral 1992.

Qarabağ suallar və faktlar. (2005). Red. Halil Öztürk. Bakı: Qismət nəşriyatı.

Qolts, T. (1998). Azərbaycan gündəliyi.

Leud van der, Ç. (2000). Eynilik üçün axtarış: qısa tarix.

Liven, A. (3 mart 1992). İşıqlandırılmamış soyqırım, “Times” qəzeti.

Mamedov, İ. və Musayev, T. (2006). Armyano-Azerbaydjanskiy konflikt, Tula: Qrif və K nəşriyyatı.

Məmmədova, H. (2003). Xocalı: şəhidlər, şahidlər, Bakı.

Məmmədov, S. (2010). Xocalı Soyqırımı, Bakı: Kitab Aləmi nəşriyatı.

“Mond” qəzeti, 14 mart 1992.

Novruzov, R. (2006). Genosid-Ecocid, Bakı: Adiloğlu nəşriyatı.

“Nyus uik” qəzeti, “Soyqırımın üzü”, 16 mart 1992.

“Nyu-York Times” qəzeti, “Ermənilərin törətdikləri qırğın”, 3 mart 1992.

Pompeyevdir, Y. (1992). Qarabağ qan girdabında. Sankt-Peterburq.

“Reforma” qəzeti, 26 fevral 2008.

Soyqırım cinayəti (Beynəlxalq aktlar, normative sənədlər, müraciət və şərtlər toplusu). (2010). Red. Həbil İsgəndərov, Bakı.

“Sunday Times” qəzeti, 8 Mart 1992.

“Sunday Times” qəzeti, “Erməni əsgərləri yüzlərlə qaçqın ailəni qırır”, 1 mart 1992.

Süleymanlı, N. (2011). Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin informasiya modeli, Bakı: Şərbi nəşriyatı.

Süleymanov, E. (2007). Xoocalı soyqırımı: milyon imza bir tələb, Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyatı,

“Svoboda” qəzeti, “Faciəni törədənələr cəzalandırılmalıdır”, 12 iyun 1992.

“The age” qəzeti, 6 mart 1992.

“Times” qəzeti, “Qarabağda cənazə təpələri”, 2 mart 1992.

“Taym” qəzeti, Cil Smolou və Yuri Zaxaroviç, “Xocalıda qırğın”, 16 mart 1992.

Vaal, d. T. (2008). Qara Bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə içərisindən, Bakı.

“Washington Post” qəzeti, “Erməni basqınları azərbaycanlıların öldürülməsi və qaçqın düşməsi ilə nəticələnir”, 2 mart 1992.

Файгл, Э. (2000). Правда терроре (армянский терроризм - истоки и причины), Баку: Азербайджан.

Церцвадзе, Ф. (2005). Забытый геноцид, Нью-Йорк.

İNTERNET SAYTLARI

<http://www.azerbaijan-news.az>

<http://www.azertag.az>

<https://www.az.trend.az>

<http://www.ccsi.ir>

<http://www.khojaly.net>

<http://www.justiceforkhojaly.org>

<http://www.fnkaa.ru>

<http://www.chechenpress.org>

<http://www.rss.novostimira.com>

<http://www.pegnum.pф>

<http://www.yerkramas.org>

<http://www.rosbalt.ru>

<http://www.nytimes.com>

<http://www.tatargazeta.ru>

<http://www.thenews.com.pk>

<http://www.hurriyetdailynews.com>

<http://www.guardian.co.uk>

<http://az.wikipedia.org/wiki/Soyqırım>

<http://www.gun.az>

<http://www.mfa.gov.az>

<http://www.pravda.ru>

<http://www.ikisahil.com>

<http://www.zaman.com.tr>

<http://www.supremecourt.gov.az>

IKSAD
Publishing House

ISBN: 978-625-7687-93-5